

e-ISSN: 2757-6949

Aralık / December 2022/21/2 1127-1160

İMÂMİYYE ŞİASİ'NDA UMÛMU'L-KUR'AN'IN HABER-İ VÂHİDLE TAHSİSİ -USÛLÎLİK ÖZELİNDE-

The Takhşîş Of 'Umûm al-Qur'an With Khabar al-Wâhid According To Imâmîs
- A Particular Focus On Usûlî School -

PEYMAN ÜNÜGÜR TEKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
Ankara, Türkiye

Asst. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of
Hadith, Ankara, Turkey

peyman.unugur@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6572-8770>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 15 Ağustos 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 11 Kasım 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Aralık 2022

ATIF/CITE AS:

Ünügür Tekin, Peyman, "İmâmiyye Şiası'nda Umûmu'l-Kur'an'ın Haber-i Vâhidle Tahsisi -Usûlîlik Özelinde-", *Hitit İlahiyat Dergisi*, (Aralık/December 2022) 21/2, 1127-1160. <https://doi.org/10.14395/hid.1162640>

Değerlendirme: Bu makalenin ön inceleme iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik inceleme ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Takhṣīṣ of ‘Umūm al-Qur’an with Khabar al-Wāhid According to Imāmīs -A Particular Focus on Uṣūlī School-

Abstract

The authority of khabar al-wāhid in specifying (*takhṣīṣ*) the general meaning (*‘umūm*) of Qur’anic verses has been a common subject addressed in almost every uṣūl book and a controversial issue among Islamic schools. While some madhabs/schools do not accept the authority of such reports due to their probable character, most of the scholars, who regard acting in accordance with them as obligatory, approve of their authority. Even though various views on *takhṣīṣ* of ‘*umūm* al-Qur’an have been included in the uṣūl books of Sunnī scholars as well as in the contemporary works, the views of Imāmī scholars have been ignored with a few exceptions. This creates an obstacle to a comprehensive analysis of the issue. As an attempt to overcome that obstacle, the present study examines the Shi’ī Imāmī approach to the issue with a particular focus on the views of the uṣūlī school. On the other side, the uṣūls written by Imāmī scholars refer both to Shi’ī and Sunnī views in analyzing the issue, yet they provide neither a detailed analysis of the different opinions among uṣūlī tradition nor the factors as the causes of these differences. So the present study gives a thorough analysis of the views of Shi’ī uṣūlī scholars on *takhṣīṣ* of ‘*umūm* al-Qur’an through khabar al-wāhid as well as investigates when, where, and under which circumstances these views were formed.

After its emergence in the 4th hijrī century, there have occasionally been paradigm shifts concerning the Uṣūlīyya’s approach to the uṣūl subjects. In this article, it is claimed that three different views emerged in the uṣūlī thought concerning *takhṣīṣ* with khabar al-wāhid as a result of these paradigm shifts. There are three main uṣūlī views on the issue, namely, rejecting specification through khabar al-wāhid altogether, approving it in the context of *jawāz* or approving it in the context of *al-‘ilm al-ijmālī* and *wujūb*. The first view belongs to Baghdad uṣūlī scholars who lived under the Shi’ī Buwayhī Dynasty and whose views bear considerable similarities to those of ahl al-ra’y. The second view is endorsed by uṣūlī scholars centered around Hilla, who became active during the Ilkhanid period after two hundred years of stagnation. The third view belongs to late period uṣūlī scholars who became dominant again in Shi’a tradition after approximately two centuries of akhbārī predominance in Imāmī thought. This study addresses the views in question by a reference to the works of the prominent scholars of the respective formation periods. The representative of the first view, whose views are analyzed in detail in this article, is Abū Ja’far al-Tūsī (d. 460/1067). The article also refers to the views of two other prominent scholars of Baghdad uṣūlī school, namely, Abū ‘Abdallah al-Mufīd (d. 413/1022) ve Abu al-Qāsim el-Murtadha (d. 436/1044). The uṣūlī scholar who approved the use of khabar al-wāhid in *takhṣīṣ* by being the first scholar in his tradition to elaborate on the issue in his works

under an independent title was Ibn al-Mutahhar el-Hillî (d. 726/1325). So, the second view is discussed mainly considering his works as well as in relation to the impact of ahl al-hadith school as a factor in the formation of this view, and Ibn al-Mutahhar's approach along with that of a prominent Sunnî scholar of that period, viz., al-Âmidî (d. 631/1233), are comparatively presented. The third view emerged in parallel with the emergence of a general conviction on the reliability of most of the hadith reports. Accordingly, the approach of the uşûlî scholar Murtadha al-Ansârî (d. 1281/1864) in virtue of being the most influential uşûlî scholar in raising the epistemic value of the hadith reports from zannî to the degree of al-'ilm al-ijmâlî and the implications of the endorsement of al-'ilm al-ijmâlî regarding takhşîş are investigated.

The views of the Baghdad school on takhşîş appear to overlap with those of the scholars who are mentioned in classical uşûl al-fiqh works as strictly rejecting takhşîş. However, the identity of these scholars is not clearly stated in these works. In this article, it is argued that the reason for the lack of any explicit reference to the Baghdad uşûlî scholars might be due to the political and denominational rivalry. I also argue that Baghdad uşûlî scholars are rejecting this kind of takhşîş because of their approach to khabar in which acting with khabar al-wâhid is considered in the category of jawâz not wujûb. The emergence of the second view (approving takhşîş in the context of jawâz) is considered in the present study as a result of a paradigm shift in Imâmî tradition from ahl al-ra'y thought to ahl al-hadith thought. Along with that paradigm shift as of Hilla school, uşûlî scholars accept acting with khabar al-wâhid in the category of wujûb, and eventually, it opens the way for takhşîş with khabar al-wâhid. Finally, the significance of the akhbârî approach, which disrupted uşûlî thought for two hundred years, is highlighted in terms of being the main factor in the formation of the third view. In this respect, I assume that after the decline of Akhbarism, the conciliatory attitude of the uşûlî scholars to the akhbârî approach might have caused them to approve takhşîş of 'umûm al-Quran with khabar al-wâhid in the context of al-'ilm al-ijmâlî and wujûb.

Key Words: Hadith, İmâmiyya, Uşûliyya, Takhşîş, Quran, Khabar al-Wâhid

İmâmiyye Şîası'nda Umûmu'l-Kur'an'ın Haber-i Vâhidle Tahsîsi -Usûlîlik Özelinde-¹

Öz

Kur'an'ın umûmunun haber-i vâhidle tahsîsi, hemen bütün usul eserlerinde ayrı bir başlık altında ele alınan ve mezhepler arası ihtilaflara konu olan bir meseledir. Haber-i vâhidin zannî karakterinden dolayı bazı mezhep/ekoller buna cevaz vermezken, haber-i vâhidle ameli vücûb kategorisinde değerlendiren çoğunluk bunu gerekli görür. Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine dair farklı görüşler Sünnîlerce telif edilen usul kitaplarında ve konuya dair çağdaş çalışmalarda ele alınırken İmâmiyye Şîası'na mensup âlimlerin görüşlerine -istisnalar dışında- yer verilmediği tespit edilmiştir. Bu durum, konunun bütüncül bir şekilde ortaya konmasını engellemektedir. Söz konusu eksikliğin giderilmesine katkı sunma bağlamında bu çalışmada, İmâmiyye Şîası'nın konuya dair yaklaşımı Usûlîlik özelinde ele alınmaktadır. İmâmiyye'ye mensup müelliflerce yazılan usul eserlerindeyse konu hakkındaki hem Sünnî hem Şîî görüşlere yer verilmekle beraber, Usûlîlik içerisindeki farklı görüşlerin ve bunları ortaya çıkaran faktörlerin ayrıntılı bir analizi yapılmaz. Dolayısıyla konu Usûlîlik özelinde ele alınırken haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine dair Şîî usûllere ait farklı görüşlerin tespiti, ayrıntılı bir sunumunun yapılması ve söz konusu görüşlerin ne zaman, nerede, hangi saiklerle ortaya çıktığının belirlenmesi amaçlanmıştır.

Hicri 4. asırda ortaya çıkan Usûlîliğin usul konularına yaklaşımında zaman zaman paradigma değişiklikleri yaşanmıştır. Bunun bir sonucu olarak haber-i vâhidle tahsîs konusunda da üç farklı görüşün ortaya çıktığı tespit edilmiş ve konu bu görüşler etrafında incelenmiştir. Mevzubahis üç görüş; tahsîse mutlak şekilde karşı çıkma, tahsîse cevaz verme ve tahsîsi ilm-i icmâlî bağlamında kabul etme şeklindedir. Bunlardan birincisi ehl-i rey çizgisine son derece yakın olan ve Şîî Büveyhî hâkimiyetinde yaşayan Bağdat usûlîlerine aittir. İkinci görüş, iki asırlık bir duraklama döneminden sonra İlhanlılar döneminde Hille merkezli faaliyet gösteren usûlî âlimlerinininkidir (Hille Ekolü). Son görüşse İmâmî düşüncede ahbârî yaklaşımın hâkim olduğu yaklaşık iki asırlık bir sürecin ardından yeniden Şîî düşüncede baskın hale gelen ancak ahbârî yaklaşımın etkisiyle uzlaşmacı bir karaktere bürünen son dönem usûlîlerine aittir. Söz konusu görüşler, ortaya çıktıkları dönem ve ekolün en etkili âlimlerinin çalışmaları üzerinden ele alınmıştır. Tahsîs karşısı Bağdat Ekolü'nden görüşleri ayrıntılı şekilde incelenen âlim Ebû Ca'fer et-Tûsî'dir (ö. 460/1067). et-Tûsî dışında ekolün diğer iki büyük alimi Ebû Abdullah (Şeyh) el-Müfid (ö. 413/1022) ve Ebû'l-Kâsım (Şerîf) el-Murtazâ'ya (ö. 436/1044) da yeri geldikçe atıflar yapılmıştır. Tahsîse cevaz verenlerden bunu usul eserlerinde

¹ Makaleyi okuyarak kıymetli katkılarda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Ayşe Uzun'a teşekkür ederim.

bir başlık altında, ayrıntılı bir şekilde ele alan ilk âlim İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'dir (ö. 726/1325). İkinci görüş onun usul eserleri çerçevesinde ele alınırken, bu görüşü ortaya çıkaran amiller arasında bilhassa ehl-i hadis/Şâfiî çizgisinin etkisi üzerinde durulmuş ve İbnü'l-Mutahhar'ın yaklaşımı, dönemin önde gelen Sünnî âlimi el-Âmidî'ninkiyle (d. 631/1233) karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Son görüş, usûlî düşüncede hadis rivayetlerinin çoğunun sıhhatine dair genel bir kanaatin hâkim olmasıyla paralel şekilde ortaya çıkar. Bu bağlamda hadis eserlerindeki rivayetlerin bilgi değerinin ilm-i icmâlî derecesine çıkarılmasında en fazla rol oynayan usûlî âlim olarak Murtazâ el-Ensârî'nin (ö. 1281/1864) yaklaşımı merkeze alınmış, ilm-i icmâlî kabulünün tahsîs konusundaki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Usûlîlik içerisinde ortaya çıkan üç farklı görüşten Bağdat Ekolü'nün tahsîs görüşü, Sünnî klasik fıkhî usulü eserlerinde zikredilenlerden, tahsîse mutlak şekilde karşı çıkanlarınkiyle örtüşür. Ancak usul eserlerinde bunların kimliği açıkça belirtilmemiştir. Çalışmada Sünnî usulcülerin bu görüş sahipleriyle Bağdat usûlîlerini kastettikleri ihtimali üzerinde durulmuş ve onlara herhangi bir atıfta bulunmamış olmaları siyasi ve mezhebî tutumla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Bağdat usûlîlerinin bu görüşü benimsemesinde haber-i vâhidle ameli, vücûb değil cevaz kategorisinde değerlendirmelerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Tahsîse cevaz veren ikinci görüşün ortaya çıkışı, İmâmî düşüncedeki ehl-i rey çizgisinden ehl-i hadis çizgisine doğru gerçekleşen paradigma değişikliğinin göstergelerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Buna göre Hille Ekolünden itibaren ehl-i hadis çizgisindeki usul anlayışına son derece yaklaşan usûlîler, haber-i vâhidle amelin vücûbu görüşünü benimsemiş ve bunun sonucu olarak da onunla Kur'an'ın tahsîsinin yolu açılmıştır. Haber-i vâhidle Kur'an'ın tahsîsini cevaz değil vücûb kategorisine alan üçüncü görüşün şekillenmesindeki temel faktör olarak da usûlî düşünceleri iki asır kadar sekteye uğratan ahbârî yaklaşım ön plana çıkarılmıştır. Buna göre Ahbârîlik sonrası uzlaşmacı bir karaktere bürünen usûlî anlayışta, muteber kaynaklarda yer alan haberlerin bilgi değerinin zannîden ilm-i icmâlî seviyesine yükseltilmesi, haber-i vâhidle Kur'an'ın tahsîsinin de caiz değil vacip olduğu görüşünün önünü açmış olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İmâmiyye, Usûlîlik, Tahsîs, Kur'an, Haber-i vâhid

Giriş

Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîs edilip edilemeyeceği, usul alanında tartışılan ve hakkında farklı görüşlerin ortaya konduğu bir meseledir. Bu konudaki görüşlerin temelde üç kısma ayrıldığı görülür. Böyle bir tahsîsin mümkün olduğu, ekseriyetle kabul edilen görüştür. Daha ziyade Hanefîlere atfedilen ikinci görüşe göreyse haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmu doğrudan tahsîs edilemez. Haber-i vâhidle tahsîs ancak, umûm ifade öncesinde başka sağlam bir delil ile tahsîs edilmişse mümkündür. Üçüncü görüşse haber-i vâhidle Kur'an'a yönelik bir tahsîsin hiçbir surette söz konusu olamayacağını savunan bir gruba atfedilir. Usul kitaplarında bu grubun kimlerden oluştuğuna ya da hangi mezhepten olduğuna dair açık ifadeler rastlanmaz. Bunların -çoğunlukla kelamcılardan- bazı kimseler olduğu şeklinde oldukça muğlak ifadeler kullanılır.

İmâmîyye Şîası'nın haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi konusunda hangi görüşü benimsediği hususu, -İmâmîyye Şîası'nca yapılan çalışmalar dışarıda tutulursa- hem fıkıh usulü kitaplarının ilgili kısımlarında hem de tahsîse dair yapılan çalışmalarda genellikle kapsam dışı bırakılmıştır.² Sınırlı sayıda çalışmada İmâmîyye Şîası'nın konuyla alakalı görüşlerine kısaca da olsa değinildiği tespit edilmiştir.³ İmâmîyye Şîası'na mensup çağdaş müellifler tarafından yapılan çalışmalarda da konu benzer şekilde ele alınmakta ve doğal olarak Şîî âlimlerin görüşleri de zikredilmektedir. Ancak bunlarda da konu derinlemesine ele alınmamakta, tahsîs konusunda değişen yaklaşımlar ve bu değişimde etkili olan âmiller ortaya konup tartışılmamaktadır.⁴

² Muhammed Ebû Zehre, *Usûlu'l-fıkh*, (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1377) 159-162; Vehbe ez-Zuhayli, *Usûlu'l-fıkhî'l-İslâmî* (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1406), 59-260; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsîs* (İstanbul: İSAM, 1996), 212-220; Muhammad b. Ârifin, *The Principles Of Umûm And Tahsis In Islamic Jurisprudence* (Edinburgh: The University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1988), 289-303; Ârif b. Avd er-Rikâbî, *Neshu ve tahsîsu ve takyîdu's-sunneti'n-nebeviyyeti li'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1427), 275-283; Emrullah Dumlu, *Haber-i Vâhid Özelinde İslam Hukukçularının Hadîs Tartışmaları* (İstanbul: Ensar, 2021), 97-109; Bayram Demir, *Usûl-ü Fıkh'ta Âmm Lafzın Delâleti ve Tahsîsi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 59; Şuâle Hacc b. Avde, *Eseru tahsisi âmmi'l-Kur'an bi-haberî'l-vâhid fi ihtilâfi'l-fukahâ* (Oran: Oran University, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 79-135. Bu bağlamdaki örnekler çoğaltılabilir.

³ Mustafa Hayta, *Klasik Dönem Şîî-İmâmî Fıkıh Usulü Anlayışı*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 152-154 (tezde Hayta Bağdat usûlîleri el-Murtazâ ve et-Tûsî'nin konuyla alakalı görüşlerine yer verir).; Ali Osman Koçkuzu, *Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Tahsîsi Yönlerinden Değeri* (İstanbul: Ensar, 2014), 243. Yazar ilgili konunun son paragrafında tehsîsi kabul etmeyenler olarak yine el-Murtazâ ve et-Tûsî'ye yanı sıra tahsîs taraftarı olarak İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'ye atıfta bulunur. Ancak bununla ilgili dipnotta kaynak zikredilmemiştir.

⁴ Bazı örnekler için bk. Ca'fer es-Subhânî, *el-Vasît fi usûli'l-fıkh* (Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sadık, 1388), I, 218-220; Muhammed Cevad Tahranî, *el-Mebâhîsu'l-usûliyye* (Kum: y.y., 1371), 86; Muhammed Hüseyin Şirâzî, *el-Vusûl ila kifâyeti'l-usûl* (Kum: Daru'l-Hikme, 1426), III, 197-203; Hasan Safî İsfehânî, *el-Hidaye fi'l-usûl* (Kum: Müessesetü Ferhengî, 1417), II, 373-377.

İslami disiplinler alanında kendine has oldukça geniş bir literatürü bulunan İmâmîyye Şîası'nın haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi bağlamındaki yaklaşımının göz ardı edilmesi, konuya dair bütüncül bir bakış kazanmanın önünde engeldir. Kapsayıcı bir okuma yapabilmek için İslam çatısı altında Sünnîlikten sonraki ikinci büyük geleneğin sadece konumuz özelindeki değil İslami disiplinlerin hemen her alanında ortaya koyduğu yaklaşım ve görüşlerin arz ettiği önem teslim edilmelidir. Bunların tespiti en temelde mezhepler arası farklılaşmalar kadar benzerlikler ve etkileşimlerin de gün yüzüne çıkarılması için son derece faydalı olacaktır.

Bu çalışmada, Şîa'nın konuya yaklaşımı tarihsel süreç içerisindeki değişen eğilimler göz önünde bulundurularak ele alınacak, iki ana ekol Ahbârîlik ve Usûlîlikten yalnızca ikincisinin görüşleri incelenecektir. Rivayetleri merkeze alan Ahbârîliğin rivayetlerle Kur'an'ın tahsîsine dair görüşünün ne olduğu, pek de sürprizlere açık bir konu değildir. Bilhassa 11 ve 12. hicri asırlarda Şîa içerisinde hâkim ekol haline gelerek sistematik bir yapıya kavuşan Ahbârîlik nezdinde hadis rivayetleri, sıhhatleri konusunda şüpheye yer olmayan bir konuma yerleştirilmiştir.⁵ Dolayısıyla bu ekol için haber-i vâhidin Kur'an'ın umûmunu tahsîs edip edemeyeceği bir tartışma konusu olmamıştır. Ancak Usûlîlik için durum farklıdır. Hicri 5. asrın sonlarında Şîa içerisinde hâkim ekol haline gelen Usûlîlik, 11-12. asırlardaki mezkûr dönem dışında bu hâkimiyetini sürdürmüş, Usûlîliğin etkin olduğu bu oldukça uzun süreçte⁶ usûlî düşüncede kayda değer değişiklikler söz konusu olmuştur. Bunların başında hadis anlayışındaki farklılaşmalar gelir. Değişen tarihî bağlamların etkisi, Sünnî-Şîî etkileşimi gibi faktörlerin söz konusu farklılaşmalarda önemli rolleri olduğu görülür.⁷ Usûlîlikte değişen hadis anlayışlarına paralel olarak haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine dair görüşler de farklılık arz etmiştir. Çalışmada tahsîs konusundaki yaklaşımlar usûlî ekolün farklı dönemlerdeki paradigma değişimleri de göz önünde bulundurularak tespit edilen üç farklı görüş/tutum bağlamında ele alınacak; üç farklı görüşü ortaya çıkaran amiller tarihsel bir perspektifle sunulacaktır.

İmâmîyye Şîası içerisinde haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine dair ortaya çıkan üç görüş şu şekilde sıralanabilir:

⁵ Ahbârîlerin görüşlerinin genel çerçevesi ve usûlîlerle tartışmaları hakkında bilgi için bk: Robert Gleave, "Akhbâriyya and Uşûliyya", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 11 Ağustos 2022).

⁶ Ahbârî ve usûlî anlayışların tarihsel süreçteki gelişim seyriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Andrew J. Newman, *The Development and Political Significance of The Rationalist (Usuli) and Traditionalist (Akhbari) Schools in Imami History From The Third/Ninth to The Tenth/Sixteenth Century A.D.*, (Los Angeles: University of California, Doktora Tezi, 1986).

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Peyman Ünügür Tekin, "Hadiste Sünnî-Şîî Etkileşimi: Şehîd-i Sâni (ö. 965/1559)", *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, ed. Zekeriya Güler vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2020), 687-709.

Kur'an'ın umûmu hiçbir surette haber-i vâhidle tahsîs edilemez.

Kur'an'ın umûmu senedi bakımından sahih haber-i vâhidlerle tahsîs edilebilir.

Belli hadis kaynaklarındaki haber-i vâhidler icmâlî ilim ifade ettiğinden bunlarla Kur'an'ın umûmunun tahsîsi de ilm-i icmâlî ile sabittir.

Bu görüşlerden birincisi Büveyhîler döneminde Bağdat'ta varlık gösteren, hadiste metni merkeze alan kurucu usûlîler tarafından benimsenmiştir. İsnadı bakımından sahih rivayetlerle tahsîs görüşü, usûlî hadis anlayışında isnadı merkeze taşıyan Hille Ekolü usûlî âlimleriyle 7. hicri asırda başlar ve 11. asırdaki Ahbârîliğin yükselişine kadar devam eder. Üçüncü görüşü ortaya koyarsa Ahbârîlik sonrası Şîî düşüncede yeniden baskın hale gelen Usûlîliği, hadis anlayışı bakımından uzlaşmacı bir karaktere büründüren Murtazâ el-Ensârî'dir.

Çalışmada söz konusu görüşler ayrı başlıklar altında ele alınırken her bir görüş için belirlenen usûlî âlimlerin konu hakkında eserlerinde verdiği bilgiler incelenecek, aynı görüşü savunan diğer âlimlere konuya dikkate değer bir katkı sunması durumunda atıf yapılacaktır. Bu bağlamda görüşleri ayrıntılı şekilde incelenecek üç usûlî âlim Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067), (İbnü'l-Mutahhar) İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) ve Murtazâ el-Ensârî'dir (ö. 1281/1864). Her üç âlim de yaşadıkları dönemde Şîî düşünceyi şekillendiren ve sonrasında da etkileri devam eden kimselerdir. Yine her üçü de birer usul-i fıkıh eseri kaleme almış ve haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi meselesine bu eserlerinde yer vermişlerdir. Bununla birlikte konuya değindikleri tek eserleri bunlar olmayıp diğer bazı eserlerinde de destekleyici mahiyette bilgiler bulmak mümkündür. Dolayısıyla usul-i fıkıh dışındaki bazı eserlerine de yer yer atıflar yapılacaktır.

Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi meselesi ele alınırken, usûlî âlimlerin görüşlerinin değişiminde etkili olan faktörler de irdelenmeye çalışılacaktır. Mezhepler arası etkileşim, sosyo-politik bağlam ve coğrafya değişiminde etkisi olduğu düşünülen temel unsurlar arasındadır. Esasında tahsîs meselesi üzerinde burada yapılmaya çalışılan tespitler, Şîa'da Metin Tenkidi⁸ adlı doktora tezimizden itibaren ortaya koymaya çalışılan bir motifin hem sağlamasını yapmak hem de onu geliştirmek amacına matuftur. Buna göre ne Şîî hadis anlayışı ne de Sünnî hadis anlayışının gelişimi bir diğerinden bağımsız olarak düşünülebilir. Şîî usûlî ekolünün hadis anlayışı penceresinden meseleye baktığımızda Sünnî hadis anlayışıyla etkileşimin yönünün zaman içerisinde değiştiği ve bu değişimin usûlî hadis

⁸ Peyman Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2017).

anlayışında önemli paradigma değişikliklerini de beraberinde getirdiği görülür. Büveyhîler dönemi Bağdat'ında etkileşimin odağında Hanefîler ve Mutezile'nin temsil ettiği ehl-i rey varken hicri 7. asır sonrasında odak tedrici olarak ehl-i hadis/Şâfiî çizgisine doğru kayar.⁹ Bunun en temel göstergelerinden biri muhteva merkezli hadis tenkit sisteminin yerini isnad merkezli tenkit sistemine bırakmasıdır. Daha geç dönemde Murtaşâ el-Ensârî'nin yeniden şekillendirdiği usûlî anlayışta hadis kitapları -bilhassa *Kütüb-i Erbaa'*nın otoritesi-, sıhhatin temel belirleyicisi haline gelmiştir.

Bu çalışmada ele alınan haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi meselesi, söz konusu odak değişikliğinin yansımalarından biri olarak değerlendirilecektir. Nitekim Bağdat Ekolü âlimleri, Hanefîlerle özdeşleşen haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsini benzer gerekçelerle reddetmiş, hatta bu konuda onlardan daha katı bir tutum sergilemiştir. Değişimin başladığı Hille Ekolü'nden itibaren ehl-i hadis çizgisine paralel şekilde ve yine benzer gerekçelerle tahsîs kabul edilmiştir. Murtaşâ el-Ensârî sonrası aynı kabul devam etmekle birlikte onun ve takipçilerinin görüşünü önceki usûlîlerden ayıran, el-Ensârî'nin Şiî hadis eserlerinde yer alan rivayetlerin bilgi değerini *zannîden icmâlîye* yükseltmiş olmasıdır. Bu değişikliğin konumuz açısından önemiyse icmâlî bilgi ifade ettiği kabul edilen hadis rivayetleriyle Kur'an'ın umûmunun tahsîsinin, sübutu bakımından zan ifade eden haber-i vâhidlerle tahsîse göre daha zahmetsiz şekilde gerekçelendirilmesinden kaynaklanır.

1. Bağdat Usûlî Ekolü ve Kur'an'ın Umûmunun Haber-i Vâhidle Tahsîs Edilemezliği

Usûlî ekolün ilk defa ortaya çıktığı 4/10. yüzyıl Bağdat'ı entelektüel olarak son derece verimli bir ortamdır. Kabaca hicri 4. yüzyılın ikinci, 5. yüzyılın da ilk yarısını kapsayan Büveyhîler Devleti'nin Bağdat hâkimiyetinde, Şiîliği benimseyen Büveyhî emirleri mezhebi ön plana alan bir politika yerine bir denge politikası izlemeyi tercih etmiş, Sünnî ve Şiî şemsiye altındaki hemen her mezhep varlık gösterme ve faaliyetlerini sürdürme imkânı bulmuştur.¹⁰ Şiîliği benimseyen Büveyhî emirlerinin güçlerini Sünnî

⁹ Usulde bu etkileşimin yalnızca Şâfiî mezhebi üzerinden olduğunu savunan araştırmacılar da vardır. Bunlar arasında konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alan Devin Stewart zikredilebilir (Devin Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1998, 61 vd.). Hakyemez'in de bu görüşe katıldığı anlaşılmaktadır (Cemil Hakyemez, "Şiî İmâmiyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2008), 31). Stewart'ın konuya dair kitabında sunduğu yaklaşımın eleştirisi için bk. Ünügür Tekin, "Hadiste Sünnî-Şiî Etkileşimi", 702-703.

¹⁰ Bu dönemde genel olarak Büveyhî hâkimiyetindeki bölgelerde varlık gösteren mezheplerin durumuna dair bilgi için bk. Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu (İstanbul: Selenge, 2021), 235-241. Mneymneh Büveyhîler'in hâkimiyetlerindeki Fars bölgelerinde Sünnîlerin çoğunluğu oluşturduğu ve bu sebeple Şiîlerle Sünnîler arasında çatışmalara

müslümanları baskılamak ve bölgede yalnızca Şîliği hâkim kılmak için kullanmamalarının çeşitli sebeplerinden bahsedilebilir. Ancak ilk akla gelen sebep, Sünnî nüfusun oldukça yoğun olduğu bir bölgede kalıcı olabilmek için onları karşılığın almamayı tercih etmeleridir. Nitekim bunun bir sonucu olarak yönetimlerindeki bölgelerde görev yapan kadıların Abbasi halifesi tarafından Sünnî mezheplere mensup kimseler arasından belirlenmesini kabul etmişlerdir.¹¹ Meselenin bizi daha çok ilgilendiren boyutuysa ne sebeple olursa olsun Büveyhîlerin tercih ettiği bu mezhepler arası denge politikasının, Bağdat'ta aynı anda Mutezilî, Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Zeydî, İmâmî vb. mezhebî kimliklerine sahip kimselerin birbirleriyle ilmî etkileşim içerisinde faaliyet göstermelerine imkân tanınmasıdır.¹² Temelleri daha öncesinde atılan usûlî ekolün Bağdat'ta sistematik olarak ortaya çıkmasında, ilmî bakımdan verimli bu etkileşim ortamının rolü büyük olsa gerektir.

Bağdat usûlîlerinin haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi konusundaki görüşlerinin anlaşılması için haber anlayışlarının bilinmesi faydalı olacaktır. Öncelikle onların haberlerin değerlendirilmesi ve bunlarla amel konusunda ehl-i rey çizgisinde bir tutum benimsediklerinin altı yeniden çizilmelidir. Bir dönemde benimsenen yaklaşımlar, ortaya çıkan literatür, o dönemin siyasi ve sosyal şartlarından bağımsız değildir. Bağdat usûlî anlayışının oluşumunda da -diğer faktörlerin yanında- kendilerini çoğunlukla Şîî imamlara nispet eden aşırı fikirli gulât gruplarına karşı Şîa içerisinde oluşan tepki göz önünde bulundurulmalıdır. Şîîler, daha ziyade kendi mezhepleri bünyesinde ortaya çıkan gulât fırkalarının, Şîî anlayışa bilhassa hadisler vasıtasıyla dâhil etmeye çalıştığı irrasyonel görüşlerden öteden beri rahatsızlık duymaktaydı.¹³ Ayrıca gulât kaynaklı bu görüşler, onları diğer mezheplerin eleştirilerinin hedefi haline getiriyordu. Erken dönem ahhârîleri (h. 3. asrın ikinci yarısı/ h. 4. asrın sonu) tarafından bunların önü alınmaya çalışılsa da rivayetlerin ayıklanmasında kayda değer bir yöntem geliştiremeyen ahhârîler, gulât kaynaklı rivayetler karşısında gereken başarıyı gösteremediler. Usûlîlik, Büveyhîler dönemi Bağdat'ında sistematik

pek rastlanmadığına, Bağdat bölgesindeyse Sünnî Abbâsî halifesini destekleyen Sünnî halkın Şîliği benimseyen Büveyhîler için siyasi bir tehdit haline geldiğine işaret eder. Bu sebeple Büveyhîler burada Sünnî halkı baskılamasa da onlara karşı Şîî nüfusu desteklemiş ve bunun sonucunda onu gelmeyen mezhep çatışmaları başlamıştır. Ancak bunun ötesinde yazar da Büveyhî emirlerinin çeşitli mezhebe mensup alimlere itibar ettiklerini ve onları mühim devlet görevlerine getirdiklerini ifade eder. Bu bağlamda farklı mezheplere mensup birçok âlim kadılık makamına getirilmiştir (Mneymneh, *Büveyhîler Tarihi*, 205-209). Ayrıca bk. Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname* 17/2 (2009), 123-138.

¹¹ Mneymneh, *Büveyhîler Tarihi* (İstanbul: Selenge, 2021), 205-209.

¹² Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri", 134-135.

¹³ Bilgi için bk. Mehmet Atalan, *Şîiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 89-92.

olarak ortaya çıktığında bu irrasyonel görüş ve tutumlarla arasına daha net sınırlar koymaya ve kendisini rasyonel bir düzlemde konumlandırmaya meyilliydi.¹⁴ Bunun temel sebeplerinden biri Büveyhîlerin mezkûr mezhebi politikaları sonucu Bağdat'ta yaşanan mezhepler arası etkileşim ortamının, Şîa'yı bünyesindeki rasyonel olmayan hususlardan dolayı daha net bir tutum benimsemeye yöneltmesi olmalıdır. Gulât kaynaklı aşırı içerikli rivayetlerden uzaklaşmak için usûlî âlimlerin attıkları en önemli adımlardan biri, itikadi konularda yalnızca kesin bilgiyle hareket edileceğini kabul ederek zan ifade eden haber-i vâhidi bu alanda hüccet olmaktan çıkarmalarıdır. Ahkâmı ilgilendiren konularda onunla amel etmek içinse yalnızca isnada ve ravilere yönelik bir araştırmanın, gulât kaynaklı içeriği ayıklamaya yeterli olmayacağına kanaat getirerek metni/muhtevayı merkeze alan bir tutum benimsemişlerdir. Bu doğrultuda bir haber ancak mütevatir olması ya da muhtevayı destekleyen bir karineye sahip olması durumunda dinde hüccet kabul edilmiştir.¹⁵

Mütevatir olmayan ya da muhtevaya dair bir karineyle desteklenmeyen haber-i vâhidi -hücciyet değeri kazanmamakla birlikte- fihhi konularda kullanmanın *caiz* olduğunu açık bir şekilde kabul eden Bağdat Ekolü âlimlerinden et-Tûsî, böyle bir haberin hangi şartlarla kullanılabileceğini de açıklamıştır. Ona göre yine öncelikli şart muhtevaya dairdir. Haber-i vâhid muhtevasını destekleyen akıl, Kur'an, sünnet ve icmaddan bir karineye sahip değilse kendisiyle amel edilebilmesi için söz konusu üst derecedeki delillere muhalefet etmemesi gerekir. Böyle bir haberle kendisine muhalefet eden başka bir haber de bulunmaması durumunda amel edilebilir. İsnadın işin içine girmesiye ancak böyle bir habere muhalif başka haber ya da haberlerin olması durumundadır. Gerekli muhteva kontrollerinden geçen muhalif haberler arasında ravilerinin durumuna göre tercihte bulunulmalıdır.¹⁶

Bağdat usûlîlerinin hadis anlayışının bilhassa Hanefî hadis anlayışıyla kayda değer noktalarda örtüştüğü görülür. Hanefîlerdeki *mütevatir-meşhur-ahad* taksimine¹⁷ benzer şekilde *mütevatir-karinelerle desteklenmiş-ahad* şeklindeki bir üçlü taksimi benimsemiş olmaları,¹⁸ rivayetleri kabul ya da

¹⁴ Bilgi için bk. Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi*, 116 vd.

¹⁵ Şeyh Müfid, *et-Tezkiretu bi-usûlî'l-fikh*, thk. Mehdî (Necf: el-Mu'temerü'l-Âlemî, 1993), 44-45; Şerîf el-Murtazâ, *el-Emâlî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (b.y.: Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1954), 2: 350; et-Tûsî, *Uddetu'l-usûl*, thk. Muhammed Rıza Ensârî (Kum: el-Matbaatü Setâre, 1376/1417), 1/143-145 Ayrıntılı bilgi için bk. Ünügür Tekin, "Hadiste Sünnî-Şîî Etkileşimi", 685-687.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi*, 138 vd.

¹⁷ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: DİB yayınları, 2012), 148-154.

¹⁸ el-Müfid, *et-Tezkira*, 44-45; el-Murtazâ, *Resail* (Kum: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1405) 3/309-313 (el-Murtazâ dinde hüccet olma bakımından haber-i vâhidi saf dışı bıraktığı bu kısımda,

redde muhtevayı ön plana çıkararak tutumları vb. hususlar¹⁹ bu bağlamda zikredilebilir. Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîs edilemeyeceği görüşünün de Hanefîlerle özdeşleşen bir görüş olduğu ifade edilmişti. İmâmîyye'den yalnızca Bağdat usûlîlerinin ve onların takipçilerinin bu görüşü benimsedikleri, sonraki dönemlerdeyse bu bağlamdaki tahsîsin imâmî usûlîlerce kabul edildiği görülür.²⁰ Bağdat usûlîleri söz konusu görüşlerini Hanefîlerle ortak bir zeminde inşa ederler. Öncelikle her iki ekolce haber-i vâhidle tahsîsin reddine dair sunulan gerekçe aynıdır: Sübûtu kat'î olan Kur'an, sübûtu zannî olan haber-i vâhidle tahsîs edilemez.²¹ et-Tûsî'nin ifadeleriyle "Kur'an'ın âm ifadeleri doğrudan bilgi kaynağıyken haber-i vâhid zann-ı galibe tekabül eder. Zanla kesin bilgiyi terk etmek caiz olmadığından haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmu tahsîs edilemez."²² İkinci olarak her iki ekole göre de Kur'an'ın umûm ifadeleri doğrudan bir hükme kaynaklık edebilir.²³ Bunun doğal sonucu, sağlam bir delille tahsîs edilemeyen ya da umûma hamledileceği yine sağlam bir delille sabit olan Kur'an'ın ifadelerine muhalefet eden bir haber-i vâhidin reddedilmesidir. Böyle bir haber, ayetin muhassısı olarak hükmün kaynağı olamaz. Nitekim her iki ekolce de ahad haberlerin Kur'an'a arzı uygulamasının aktif bir şekilde işletildiği görülür.²⁴

el-Murtazâ'ya göre haber-i vâhidle tahsîs konusundaki temel ayrışma haber-i vâhidle şer'î konularda amelin gerekli olduğunu savunanlarla bunu reddedenler arasındadır. Bunu reddedenler onunla tahsîsi de reddeder ve Müslümanlar arasında haber-i vâhidle ameli reddettiği halde onunla

dinde hüccet olarak kullanılmak üzere mütevatir ve az da olsa üzerinde icma edilmiş haberlerin yeterli olduğunu ifade eder.); Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İstîsbâr* (Necf: Matba'atü'n-Necf, 1375), 3-4.

¹⁹ Mürsel haber ve umûmu'l-belva konularında da kayda değer örtüşmeler olduğu düşünülmekle beraber bu konularda ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır.

²⁰ Muhakkık el-Hillî bir istisna olarak zikredilebilir. Sonraki bölümde ele alınacak olan Hille Ekolü'nün öncülerinden biri olmakla birlikte bu konuda Bağdat usûlîlerinin görüşünü benimsemiştir. Bilgi için bk. 55. dipnot.

²¹ Cassas, *el-Fusul fi'l-usul* (Kuveyt: Vezaretü'l-evkaf, 1414/85), 1/162-163.

²² et-Tûsî, *Udde*, 1/344. Ayrıca bk. el-Müfid, *Tezkira*, 38; el-Murtazâ, *ez-Zeria*, (Kum: Müessesetü'l-İmamü's-Sadık, 1429), 216; *el-İntisar*, 599.

²³ el-Murtazâ ile et-Tûsî arasında bu konuda yaklaşım farkı vardır. el-Murtazâ'ya göre bir lafız müşterek olarak hem umûm hem de husus ifade edebilir. İkisinden birini tercih için meşru bir gerekçe yoksa her iki anlam da hakikattir. Ancak umûm ya da husus ifade ettiğine dair bir delil olduğunda mana buna hamledilir (*Ez-Zeria*, 167). et-Tûsî ise umûmun kapsamını daha geniş tutar. Ona göre lafzın hususa delalet ettiğine dair sağlam bir delil olmadığına umûm ifade asıldır. (et-Tûsî, *Udde*, I, 290). İhtilafa rağmen her ikisi de umûm ifadenin belli durumlarda hükme doğrudan kaynaklık edebileceğinde hemfikirdir.

²⁴ Bilgi için bk. Nejla Hacıoğlu, "Cassâs'a Göre Haber-i Vâhidin Kabul Şartları ve Reddini Gerektiren Sebepler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014), 355-360; Ünügür, "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmîyye Şîa'sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı" *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 303 vd.

Kur'an'ın umûmunun tahsîsine cevaz veren kimse yoktur.²⁵ el-Murtazâ'nın bu ifadeleri bazı yanlış anlaşılımları beraberinde getirebilir. Zira öğrencisi et-Tûsî haber-i vâhid konusunda kendisinden çok daha müsamahakâr bir tavır sergilemiş ve hatta en muteber Şîî hadis kaynaklarından ikisini telif etmiştir.²⁶ Haber-i vâhide karşı son derece katı tutumuyla meşhur olan el-Murtazâ'nın kendisi dahi birçok eserinde destekleyici mahiyette hadis rivayetlerine yer vermiş olup kendisine izafe edilen bir *Emali* kitabı da bulunmaktadır. Bilhassa hadis rivayetleri için kayda değer bir mesai harcayan et-Tûsî'nin, -el-Murtazâ'nın iddiasından hareketle- haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsini reddeden biri olarak haber-i vâhidle ameli de tamamen reddettiği söylenebilir mi? Söz konusu durumu açıklığa kavuşturmak için el-Murtazâ'nın *haber-i vâhidle amelin gerekli olduğunu reddedenler* ile kimi kastettiği üzerinde durulmalıdır. Burada onun gereklilik için *يجب* kelimesini kullandığı görülür. Yani o temelde haber-i vâhidle amelin vücûbunu reddetmektedir. Bu noktada et-Tûsî'yle aralarında herhangi bir ihtilaf bulunmaz. et-Tûsî'ye göre de haber-i vâhidle amel noktasında vücûb söz konusu değildir.²⁷ Hatta o da bunu savunuların delillerini çürütmeye çalışır.²⁸ Ancak onun vücûbu reddetmesi haber-i vâhidi devre dışı bıraktığı anlamına gelmez. Zira o vücûba karşı çıkmakla birlikte haber-i vâhidle amelin *caiz* olduğu görüşünü benimser.²⁹ Bu cevaz bağlamında -başta muhtevaya yönelik olmak üzere- belli şartları sağlayan rivayetlerle fıkhi konularda amel edilebileceğini düşünmektedir. Ancak bunun amelde zorunluluk gerektiren bir vücûb değil amele izin veren bir cevaz olduğunun altı çizilmelidir.³⁰ Dolayısıyla et-Tûsî hem haber-i vâhidle amelin vücûbunu

²⁵ *ez-Zeria*, 215-216.

²⁶ et-Tûsî, *el-İstıbsar; Tehzibu'l-ahkam*, Tahran: (Darü'l-Kütübü'l-İslami, 1365).

²⁷ et-Tûsî, *Udde*, 1/100.

²⁸ et-Tûsî, *Udde*, 1/106 vd.

²⁹ et-Tûsî, *Udde*, 1/100.

³⁰ Burada et-Tûsî'nin haber-i vâhid anlayışının tespitiyle ilgili güncel çalışma ve görüşlere değinilmelidir. İmâmî hadis literatürüyle ilgili kapsamlı araştırmaları bulunan Haydar Hubullah bu konuyu ele alan önemli isimlerden biridir. Hubullah, et-Tûsî'nin kitaplarının kronolojik telif sıralamasından yola çıkarak onun haber-i vâhidle amel edip etmeme konusunda farklı görüşler ortaya koyduğundan bahseder. Buna göre o öncelikle "haber-i vâhidin ilim ifade etmediği gibi onunla amelin de vacip olmadığını" belirtmişken sonra telif ettiği kitaplarda hem bu anlama gelen hem de haber-i vâhidle amel edilebileceğine dair ifadelere yer vermiştir (Hubullah, *Nazariyyetu's-Sunne fi'l-fikri'l-İmâmî*, (Beyrut, el-İntişaru'l-Arabi, 2006), 98-99). Onunla aynı fikri paylaştığı anlaşılan Kutluay da et-Tûsî'nin haber-i vâhid görüşünde zamanla bir yumuşama olduğu kanaatindedir (İbrahim Kutluay, "İmâmiyye Şia'sına Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi -Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde-", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14 (2014), 79-80). Konuya kısaca değinen Kuzudişli de et-Tûsî'nin haber-i vâhide dair söz konusu iki farklı tutumuna dikkat çeker (Bekir Kuzudişli, *Şia ve Hadis*, (İstanbul: Klasik, 2017), 379). Ancak kanaatimize göre et-Tûsî'nin fikrinde -kast edilen manada- pek de bir değişiklik olmamıştır. Onun haber-i vâhidin ilim veya amel ifade etmeyeceği ve bazı durumlarda haber-i vâhidle amel edilebileceğine dair ifadeleri arasında esasında bir çelişki

hem de haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsini reddettiği için el-Murtazâ'nın ortaya koyduğu profile uymaktadır.

Bu noktada Bağdat usûlîlerinin kendileriyle çağdaş Mutezilî âlimlerden ziyade Hanefî âlimlerle aynı çizgide yer aldıkları belirtilmelidir. Usûlîliği ilk defa sistematize eden el-Müfîd'in hocalarından Kâdî Abdülcebbar'a (ö. 415/1025) bu bağlamda işaret edilebilir. Kâdî Abdülcebbar, haber-i vâhidle Kur'an'ın âm ifadelerinin tahsîs edilebileceği görüşündedir.³¹ Aynı görüşü savunan bölgenin önde gelen bir diğer Mutezilî usulcüsü de Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'dir (ö. 436/1044). Ona göre haber-i vâhid zan ifade etse de onunla hüküm vermenin vücûbu zan değil kesinlik ifade eder. Kur'an'ın umûmuyla haber-i vâhid arasında tearuz meydana geldiğinde her ikisiyle de amel konusunda vücûb söz konusu olduğundan, umûm karşısında -sübûtu zannî de olsa- haber-i vâhidi terk etmek caiz olmaz. Zira onun hükmü daha has/spesifiktir.³² Her iki Mutezilî âlimin de fıkhî Şâfiî geleneğe mensup oldukları belirtilmelidir. Bu durum söz konusu görüşün, Mutezile'den ziyade Hanefîlerle özdeşleşen bir görüş olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Hanefîlerle Bağdat usûlîlerini haberle Kur'an'ın umûmunu tahsîs konusunda ortak paydada buluşturan bir diğer husus, belli şartları taşıyan haber-i vâhidle tahsîsin mümkün olacağına dair kabulleridir. Bu her iki ekolün haberlerin bilgi değerine yönelik benzer yaklaşımlarının bir ürünüdür. Hem Hanefî usulcüler hem de Bağdat usûlîleri, mütevatir ile haber-i vâhid arasında bilgi değeri açısından mütevatire daha yakın olduğunu düşündükleri bir haber çeşidinin varlığını kabul ederler. Hanefîlerin -yaygın olarak- meşhur adını verdikleri bu haber çeşidi, temelde haber-i vâhid olmakla birlikte sahabe döneminden sonra insanlar arasında bilinip uygulanma bakımından yaygınlık kazanan haberlerdir.³³ Rivayetin muhtevasının bu şekilde yaygınlık kazanması, onun güvenilirliğini ve bilgi değerini isnaddan bağımsız olarak arttıran bir faktör kabul edilmiştir. Dolayısıyla bir rivayetin meşhur olması temelde onun isnadı değil muhtevasıyla alakalı bir olgudur. Böyle bir haberle Kur'an'ın umûmu tahsîs edilebilir. Bağdat usûlîleri mütevatirle haber-i vâhid

yoktur. Zira et-Tûsî haber-i vâhidin amel gerektirmeyeceğini söylerken -yukarıda da belirttiğimiz gibi- "يجب" fiilini kullanır. Bununla kasıt haber-i vâhidle amelin bir zorunluluk olmadığıdır. Onun bazı şartları taşıyan haber-i vâhidle amelin *caiz* olduğunu belirtmesi -ki o bunu ifade ettiği her yerde cevaz kelimesini kullanır- önceki ifadeyle bir tezatlık oluşturmaz. Zira cevazda bir zorunluluk durumu bulunmamaktadır. Bunun zımnî manası haber-i vâhidin bilgi ya da amel bakımından kat'î bir hüccet olmayıp belli şartları taşıması halinde destekleyici delil niteliğinde olmasıdır.

³¹ el-Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Kahire: y.y., 1963), 17 (Şer'iyat)/88-89

³² Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, thk. Halil el-Meyyis (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403), 2/155.

³³ Ünal, *Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 149-152.

arasındaki haber kategorisini karinelerle desteklenmiş haber olarak niteler.³⁴ Bağdat Ekolünün önde gelen üç âlimi de -el-Müfîd, el-Murtazâ ve et-Tûsî- böyle bir haber çeşidini kabul etmiş olmakla birlikte onu en sistematik şekilde ele alan et-Tûsî'dir. Ona göre bir haberin karinelerle desteklenmiş haber kategorisinde yer alabilmesi için muhtevasının dört temel asla uygun olması (muhtalefet etmemesi değil!) gerekir. Bu dört asıl Kur'an, kat'i sünnet, icma ve akıldır.³⁵ Dört asıldan kendisine doğrudan bir dayanak bulan haber, güvenilir bir delil olarak kullanılabilir. Başka bir deyişle karineyle desteklenen haberle amel etmek vaciptir.³⁶ Meşhur haber gibi karinelerle desteklenen haber de isnada değil muhtevaya bağlı olarak bilgi değeri kazanır ve onunla da Kur'an'ın âm ifadeleri tahsîs edilebilir.³⁷ -Kendi ifadesiyle- *fırkatu'l-muhikka*'dan³⁸ adalet ve diğer gerekli şartları taşıyan, rivayette uzmanlaşmış bir kimsenin naklettiği haber-i vâhidle amelse el-Tûsî'ye göre caizdir.³⁹ Haber-i vâhidle amelin vacip değil caiz olmasının bir sonucu olarak haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmu tahsîs edilemez ve nesih de söz konusu olamaz.⁴⁰

Genel olarak haber-i vâhîde yaklaşım, özel olarak da haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîs edilemeyeceği konusunda Hanefîlerle benzer bir yaklaşım sergileyen Bağdat usûlîleri, önemli bir hususta Hanefîlerden ayrılırlar. Kur'an'ın kat'i bir delille tahsîs edilmiş umûm ifadelerinin haber-i vâhidle tahsîs edilebileceğini düşünen Hanefîlerin⁴¹ aksine onlara göre bu şekilde bir tahsîsin söz konusu olabileceği istisna yoktur. Bu konuda sunulan gerekçe ilkinden farklılık arz etmez. Kur'an'ın umûm ifadesi sağlam bir delille tahsîs edilmiş olsa dahi onun sübûtu kat'idir ve sübûtu zannî olan haber-i vâhidle tahsîs edilemez.⁴² Sahip oldukları bu görüşle Bağdat usûlîleri, haber-i vâhidle Kur'an'ın âm ifadelerinin tahsîsi konusundaki cumhur ve Hanefîlerden ayrılan üçüncü yaklaşımın temsilcileri olarak karşımıza çıkar.

³⁴ el-Müfîd, *et-Tezkira*, 28; et-Tûsî, *el-İstîsbâr*, 3.

³⁵ et-Tûsî, *Udde*, 1/143.

³⁶ et-Tûsî'ye göre karinelerle desteklenen bir haber-i vâhidle amel vaciptir (*Udde*, 1/106, 124).

³⁷ et-Tûsî, *Udde*, 1/144.

³⁸ Fırkatu'l-muhikka ile kastedilen İmâmiyye Şîası'dır. Şîî imamların yaşadığı dönemlerdeki siyasi baskı ortamının sonucu olarak ortaya çıkan takiiye olgusu sebebiyle imamlardan birbiriyle çelişen birçok rivayet nakledilmiştir. Burada Fıkatu'l-muhikka'ya vurgu yapılması da bununla alakalıdır. Şayet imamdan nakilde bulunan ravi İmâmiyye'ye değil de başka bir mezhebe mensupsa imam takiiyeten o ravinin mensup olduğu mezhebe uygun şekilde rivayetin muhtevasını değiştirmiş olabilir. Dolayısıyla ravisi İmâmî olmayan rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

³⁹ et-Tûsî, *Udde*, 1/100.

⁴⁰ et-Tûsî, *Udde*, 1/105.

⁴¹ Cassas, *el-Fusul fi'l-usul*, 1/167-168.

⁴² el-Murtazâ, *ez-Zeria*, 215, 217; et-Tûsî, *Udde*, 1/344.

Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi bağlamında tarih boyunca üç farklı görüşün ortaya çıktığı çok eskiden beri Müslüman düşünürlerce dile getirilen bir husustur. Farklı zamanlarda söz konusu üç görüşe değinen usulcüler kayıt koymaksızın haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîs edilebileceği görüşünü Şâfiîler,⁴³ Malikîler⁴⁴ ve genel olarak cumhurla,⁴⁵ kesin bir delille tahsîs edilen umûmun haber-i vâhidle tahsîs edilebileceğine dair görüşü -ittifakla- Hanefîlerle ilişkilendirirken, hiçbir durumda böyle bir tahsîsin gerçekleşemeyeceği görüşünü kimlerin savunduğunu net bir şekilde ortaya koymamışlardır.⁴⁶ Bu üç farklı görüşe fıkıh usulü eserinde ilk yer verenlerden biri çok yönlü Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dır (ö. 458/1066).⁴⁷ *el-Udde fi Usûli'l-Fıkh* adlı eserinde üçüncü görüş sahiplerinden "bazı kelmacılar" olarak bahseder.⁴⁸ Ebû Ya'lânın yaşadığı dönem ve coğrafya konumuz açısından önemlidir. Zira Bağdat doğumlu olan ve Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetleri sırasında yaşayan, Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah'ın talebiyle içinde Dârülhilâfenin⁴⁹ de bulunduğu geniş bir bölgenin kadılığını yapan Ebû Ya'lânın,⁵⁰ Şîfî Bağdat usûlîlerinden ve onların görüşlerinden haberdar olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla *bazı kelmacılar* diyerek zikrettiği üçüncü görüş sahiplerinin, kelmacı yönleriyle de bilinen Bağdat usûlî âlimleri olması makuldür. Onun bahsettiği kelmacıların Mutezilî kelmacılar olabileceği de akla gelebilir. Ancak yaşadığı dönem itibariyle bakıldığında kendisiyle çağdaş, önde gelen iki Mutezilî kelmacısı Kâdî Abdülcebbar ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber-i vâhidle tahsîs görüşünü benimsemiş olmaları, bu ihtimali zayıflatmaktadır. Kastının daha önceki bir dönemde yaşamış Mutezilî kelmacılar olduğu da elbette ki göz önünde

⁴³ Ebû Ya'lâ, *el-Udde fi usûli'l-fıkh*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mubarekî (Riyad: y.y., 1414/1993), 2/551; Ebû'l-Hattab, *et-Temhid fi usûli'l-fıkh*, thk. Mufid Muhammed Ebû Amşe (Cidde: y.y., 1406/1985), 2/106.

⁴⁴ Ebû'l-Velid el-Baci, *İhkâmü'l-fusul fi ahkâmî'l-usûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cebbûrî (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1409/1989), 1/167.

⁴⁵ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, thk. Ebû Hafs Sami b. Arabi (Riyad: Dâru'l-Fa-dîle, 1421/2000), 685.

⁴⁶ Nitekim Merve Özdemir Özaykal da bu durumun ilginçliğine işaret eder: Merve Özdemir Özaykal, "Kur'an'ın Umûm Bildiren İfadelerinin Haber-i Vâhidle Tahsîsi Konusundaki Usûlî Tartışmalar," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 206.

⁴⁷ Bâcî, *İhkâm*, 1/167. (Bazı mütekellimler); Sem'ânî, *Kavâtiu'l-edille*, 1/185 (Mutezileden bazı kelmacılar ve fıkıhçılardan küçük bir grup).

⁴⁸ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, 2/552.

⁴⁹ Abbasilerin hilafet merkezi olan Darülhilafe, 279/892'de Samerra'dan Bağdat'a taşınmış ve devletin yıkılışına kadar merkez burası olmuştur: Saim Yılmaz- Ömer Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334 / 892-945)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 286, 292-293.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 2 Temmuz 2022); Peyman Ünügür, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara: Otto, 2020), 3/174-176.

bulundurulmalıdır. Ancak kendi döneminde ve aynı bölgede yaşayan Bağdat usûlîlerinin böyle bir durumda akla gelme olasılığı kanaatimizce daha yüksektir.

Ebû Ya'lâ'nın bazı kelimeler ifadesiyle kastının Bağdat usûlîleri olması durumundaysa onlardan neden böylesi muğlak bir ifadeyle bahsettiği sorusuna yanıt aramak gerekir. Bu konuda ilk akla gelen sebep olarak mezhebî muhalefetin rolünden söz edilebilir. Siyasi etkinliğini çoktan yitiren Mutezile'nin aksine hicri 4 ve 6. asırlarda Şîliği benimseyen başta Fâtîmîler (297/909-569/1174), Büveyhîler (334/945-447/1055) ve Hamdânîler (293/905-394/1004) olmak üzere bazı devletlerin Mısır, Suriye, Bağdat ve İran bölgelerindeki hâkimiyetleri, bilhassa Sünnîliği benimseyen Selçukluların (431/1040-707/1308) bölgede güçlenmesiyle birlikte -siyasi rekabet temelli- bir Şî karşıtlığını güçlendirmiştir. Şî Büveyhîlerin güç kaybettiği, Selçuklularınsa bölgenin hâkimi haline geldiği bir dönemde yaşayan Ebû Ya'lâ'nın da bir rakip olarak gördüğü Şî âlimlerin görüşlerine -onlara herhangi bir itibar atfetmemek adına- üstü kapalı bir şekilde değinmiş olması muhtemeldir.⁵¹

2. Haber-i Vâhidle Amelde Cevazdan Vücûba: Hille Ekolü ve Haber-i Vâhidle Umûmun Tahsîs Edilebilirliği

Büveyhîlerin çöküşüyle birlikte bir devlet düzeyindeki hâmîlerini kaybeden İmâmîler, ilmî faaliyetlerinde yaklaşık iki asır süren bir duraklama yaşar.⁵² İki asır sonra bu defa İlhanlı Devleti'nin (654/1256-754/1353) desteğini alan İmâmî âlimler,⁵³ ilmî faaliyetlerine Hille merkezli olarak devam ederler. Söz konusu duraklama döneminin onlar üzerindeki etkisi mühimdir. Bu süreçte istikrarlı ve özgüvenli bir şekilde ilmî faaliyetlerini sürdüremeyen İmâmî âlimler, medreselerin de yaygınlaşmasıyla⁵⁴ son derece canlı bir

⁵¹ Ebû Ya'lâ'nın bu ifadeyi daha önceki bir usulcünün eserinden naklen kullanmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Tahsîsi asla kabul etmeyen bir grubun varlığından ilk bahsedenin kim olduğu konusu, erken dönemde telif edilen çoğu fıkıh usulü eserleri günümüze ulaşmadığı için net değildir. Günümüze ulaşan eserler içerisinde tespit edilebildiği kadarıyla böyle bir gruptan ilk bahseden Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'dir. el-Basrî, *Mu'temed'de Kur'an'ın umûmunun haber-i vâhidle tahsisine hiçbir durumda cevaz vermeyenlerden bir grup* (kavım) olarak çok daha kapalı bir şekilde bahseder (*Mu'temed*, 2/154).

⁵² Büveyhîlerin yıkılışından sonra da bir müddet varlığını sürdüren Fâtîmîler'in hakimiyetindeki Mısır'ın İmâmiyye'nin ilmî faaliyetleri için bir merkez haline gelmediği anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi Şîliği benimsemekle birlikte Fâtîmîlerin on iki imamcı Şîliği benimseyen İmâmiyye'den farklı olarak altıncı Şî imam Cafer es-Sadık'ın oğlu İsmail'in mehdiliğine inanan İsmailiyye'ye mensubiyetleri olmalıdır: Bilgi için bk. Aydın Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 27 vd. İki mezhep arasındaysa ciddi ayrılıklar bulunmaktadır. Bu bakımdan Fâtîmîler, on iki imamcı Şîiler için destekçiden ziyade bir sığınak olmuştur denebilir.

⁵³ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik* (İstanbul: Ötüken, 2010), 258 vd.

⁵⁴ Selçuklu döneminde medrese fikrini ortaya atan ve bunları hayata geçiren kişi Nizâmülmülk'ten dolayı Nizamiye medreseleri adıyla anılan bu kurumlar, bölgede siyasi hakimiyeti

dönem geçiren Sünnî ilim faaliyetlerinin etkisi altına girmişlerdir. Nitekim İlhanlıların desteğiyle yeniden Hille merkezli olarak etkinlik göstermeye başlayan usûlî âlimlerin Bağdat Ekolünde olduğu gibi metin merkezli değil de dönemin baskın Sünnî hadis anlayışına uygun olarak⁵⁵ isnad merkezli bir yaklaşım ortaya koymaları bunun bir sonucudur.⁵⁶ Ehl-i hadis/Şâfiî çizgisinin hadis anlayışına uygun olarak Hille Ekolü âlimlerinin haber-i vâhidle amel için gerekli gördüğü şartlar temelde sened ve ravilerle ilgilidir.⁵⁷

Duraklama döneminden sonra Şiî usulünü yeniden şekillendiren Hille Ekolü âlimlerinin hadis anlayışlarındaki değişiklik yalnızca isnada merkezî bir rol verilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Daha temel bir değişiklik haber-i vâhidin bilgi değeri konusunda yaşanır. Bu bağlamda itikadi konular gibi kesin bilgi gerektiren konularda zannî olan haber-i vâhidi delil kabul etmemekle birlikte -Bağdat Ekolünden farklı olarak- Hille usûlîleri, fıkhi konulardaki haber-i vâhidlerle amelin *caiz* değil *vacip* olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁵⁸ Cevazla vücûb arasında önemli bir fark olduğu açıktır. Haber-i vâhidle amelin cevazına hükmedildiğinde bu, dinî delil sıralamasında ona mutlak bir yer ayrılmadığı, kat'î deliller yanında haber-i vâhide ancak destekleyicilik rolü verildiği anlamına gelir. Bunun doğal sonucu et-Tûsî'de görüldüğü üzere haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsinin kabul edilmemesidir. Ancak vücûb söz konusu olduğunda haber-i vâhid diğer kat'î deliller yanında sıralamada kendisine sağlam bir yer bulur. Dinî hükümlerde

sağlayan Sünnî Selçukluların, bir tehdit olarak algıladığı Şiî düşünceye karşı Sünnîliği tahkim etme amacını taşır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 84 vd.

⁵⁵ Selçuklular döneminde ehl-i hadis/Şâfiî çizgisinin hadis anlayışının Sünnîlik içerisindeki hakim kabul haline geldiği bilinmektedir. Nitekim devlet eliyle kurulan Nizamiye medreselerindeki eğitimin Şâfiî mezhebinin öğretileri doğrultusunda yapılması öngörülmüştür: M. Asad Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan (Samsun: Etüt Yayınları, 2000), 48.

⁵⁶ Hille Ekolü'nün yükselişe geçmesinde önemli rol oynayan İbn Tavus el-Hillî, İmâmiyye içerisinde rivayetlerin isnada göre dörtlü tasnifini ilk defa yapan kimse olarak kabul edilir. Bunu ilk yapanın talebesi İbnü'l-Mutahhar el-Hillî olduğunu düşünenler de vardır. Ancak her iki alimin ve İbn Tavus'un bir diğer öğrencisi İbn Davud'un birer rical kitabı telif etmiş olmaları, Hille Ekolü'nde isnada verilen merkezi rolün bir göstergesidir. Ne yazık ki üç alimden yalnızca İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin günümüze ulaşan usul kitapları bulunmaktadır. Ancak ekolün en etkili alimi olması sebebiyle genelde haber-i vâhid özeldede tahsis konularındaki yaklaşımının Hille Ekolü'nün genel eğilimini yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ekolünün öncü isimlerinden Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277) bu genel eğilimin bir istisnasını teşkil eder. Onun haber-i vâhid anlayışı Bağdat usûlîlerinininkine daha yakın bir mahiyet arz eder. Nitekim haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsisi konusunda da Bağdat Ekolü âlimlerinin görüşünü benimsemiştir: el-Muhakkık el-Hillî, *Maâricu'l-usûl*, thk. Muhammed Hüseyin er-Radvî (Kum: Müessesetü Âli Beyt, 1403), 172.

⁵⁷ Ünügür, "İmâmiyye Şîa'sının Metin Tenkidi Kullanımı", 312 vd.

⁵⁸ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Mebâdiu'l-vusûl*, thk. M. Ali el-Bakkal (Kum: Mektebetü'l-İlâmi'l-İslâmi, 1404), 203-205.

en az onlar kadar söz hakkına sahiptir. Hatta tahsîs gibi bazı durumlarda kendisiyle *amelin vacip olduğu* bir haber-i vâhid, umûm ifade eden Kur'an ayetinden daha önceliklidir. Dolayısıyla cevaz ve vücûb arasındaki bu fark esasında Şîî usûlî düşüncedeki önemli bir paradigma değişiminin göstergesi olarak kabul edilebilir.

Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi konusunda İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin tavrı nettir. Günümüze ulaşan usul eserinde onun, bu konudaki tahsîsi savunup görüşünü temellendirdiği görülür.⁵⁹ *Nihâyetu'l-vusûl*'da kendi görüşünün ayrıntılarına geçmeden önce konuyla ilgili farklı görüşlere değinmekle işe başlar. Bunlardan ilki olan tahsîsin tamamen reddi görüşünün temsilcisi olarak yalnızca Bağdat Ekolü usûlî âlimi el-Murtazâ'yı zikreder. Oysaki el-Murtazâ -ilk kısımda da ortaya konulduğu üzere- bu tutumunda yalnız değildir. Bağdat Ekolü'nün diğer iki büyük âlimi el-Müfîd ve et-Tûsî de bu görüşü paylaşırlar. İbnü'l-Mutahhar'ın mutekaddimun döneminin iki büyük isminin görüşlerinden haberdar olmaması ihtimali çok düşüktür. Dolayısıyla bunlara vurgu yapmaması haber-i vâhidle tahsîsin reddi görüşüne itibar kazandırmamak için olmalıdır. el-Murtazâ'nın zikredilmesi riskli değildir. Zira o zaten haber-i vâhide karşı tavizsiz tutumuyla bilinen bir âlim olduğundan tahsîs konusunda ret görüşünü benimsemesi sürpriz olmaz. Ancak diğer iki âlimden bilhassa et-Tûsî, Şîî hadis müdevvenatının en muteber külliyyatı *Kütüb-i Erbaa'nın* iki eserinin müellifidir. el-Murtazâ'nın aksine fıkhi konularda hadis rivayetlerine de kayda değer bir rol vermesiyle ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla İbnü'l-Mutahhar, kendi görüşünün meşruiyetine gölge düşüreceği endişesiyle bu profildeki bir âlimin tahsîsi reddettiğini ortaya koymaktan kaçınmış olmalıdır.

İbnü'l-Mutahhar'nin *Nihâyetu'l-vusûl*'da zikrettiği tahsîsle ilgili diğer görüş Hanefîlerinkidir. Bu bağlamda İsa b. Eban (ö. 221/836) ve Ebû'l-Hasan el-Kerhî'nin (ö. 340/952) birbirinden farklılaşan görüşlerine yer verir. Kâdî Ebû Bekr olarak zikrettiği Bakıllanî'nin tevakkuf görüşüne⁶⁰ de değinen İbnü'l-Mutahhar'ın haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi konusuna yaptığı bu girizgâh, el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm*'ındakiyle neredeyse birebir aynıdır. İçerik örtüşmesi konunun kalanında da devam eder. Esasında benzer hacimlerdeki bu iki eser arasında yapılacak bir karşılaştırma muhtemelen bu örtüşmenin çok daha geniş kapsamlı olduğunu ortaya koyacaktır. Bu durum mezkûr duraklama döneminden sonra Şîî usûlî anlayışa ehl-i hadis/Şâfiî çizgisindeki Sünnîliğin yön verdiğinin de somut bir göstergesi olarak

⁵⁹ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl* (Kum: Müessesetu'l-İmam es-Sâdık, 1426), 2/298-303; *Tehzîbu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Hüseyin er-Radvî (Londra: Müessesetu'l-İmam Ali, 1421/2001), 148-149; *Mebâdiu'l-vusûl*, 143-144.

⁶⁰ İbnü'l-Mutahhar, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/298.

kabul edilebilir. Nitekim el-Âmidî başlarda Hanbelî mezhebine mensupken sonrasında Şâfiîliği benimsemiştir.⁶¹

Bütün görüşlere kısaca değindikten sonra İbnü'l-Mutahhar, savunduğu cevaz görüşünün ayrıntılı sunumuna geçer. Ona göre Kur'an ve haber-i vâhidin her ikisi de reddedilemez delillerdir. Birini diğerine tercih etmek doğru olmayacağından tahsîs yolunu seçerek bir nevi aralarını cem' etmek gerekir.⁶² İkisinin tearuzu durumunda Kur'an'ın umûmu ile amel etmek, aynı konudaki haber-i vâhidin has olan hükmünü devre dışı bırakır. Haber-i vâhidin hükmünü esas almaksa Kur'an'ın umûmunun devre dışı bırakılması değil açıklanması anlamına geleceğinden bu ikinci seçenek tercih edilmelidir. Ayrıca sahabe ve onlardan sonra gelenlerin bu doğrultudaki uygulamaları, İbnü'l-Mutahhar'a göre tahsîsin en önemli dayanaklarından biridir.⁶³ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsinin örnekleri olarak sunduğu ayet ve hadis rivayetleri, Sünnî usul kaynaklarında yer verilen örneklerdir.⁶⁴ Yine müellif tarafından sunulan haber-i vâhidle tahsîse muhalif olanların gerekçeleri ve bunlara verilen cevaplarda da benzer bir örtüşme söz konusudur. İbnü'l-Mutahhar sonrasında usûlîlerin tahsîse dair görüşlerini daha iyi anlamak için söz konusu gerekçe ve cevaplara değinmek faydalı olacaktır. Muhaliflerin gerekçesi olarak sıralanan ilk husus, haber-i vâhidle tahsîs üzerine değil de böyle bir tahsîsin reddi konusunda bir icmanın varlığıdır. Muhaliflerin bu bağlamda verdiği örnek olarak Hz. Ömer'in Fâtıma b. Kays'tan gelen rivayeti reddederek Kur'an'ı esas almasını⁶⁵ zikreder. Ancak ona göre Ömer'in sözü tek başına hüccet olmadığı gibi burada kastedilen, güvenilirliği şüpheli bir rivayetle tahsîsin reddedilmesidir; haber-i vâhidle tahsîsin mutlak olarak reddi söz konusu değildir. Zaten tahsîste de esas olan güvenilirliğine kanaat getirilen rivayetlerin kullanılmasıdır.⁶⁶ Muhaliflerin zikredilen ikinci gerekçesi rivayetlerin Kur'an'a arzına ve şayet muhaliflerse reddedilmelerine dair rivayetlerdir. İbnü'l-Mutahhar bu bağlamdaki rivayetlerin tahsîsin reddi için kullanılmasına karşı çıkar. Zira tahsîs bir açıklama faaliyetidir. Umûm ifadeyle neyin kastedildiğinin açıklığa

⁶¹ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettâh M. el-Hulv – Mahmûd M. et-Tanâhî (Kahire: y.y., 1413), 8/306.

⁶² İbnü'l-Mutahhar, *Tehzîbu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 148.

⁶³ İbnü'l-Mutahhar, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/299.

⁶⁴ İbnü'l-Mutahhar, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/299. krş. Seyfuddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûlî'l-ahkam* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1402), 2/322-323.

⁶⁵ Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Kahire: y.y., 1374/1900), "Kitâbu't-Talâk", 6 (No. 1480).

⁶⁶ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/301-302. krş. el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/325-326.

kavuşturulması muhalefet bağlamında değerlendirilemez.⁶⁷ Yer verilen üçüncü gerekçe, Kur'an'ın kat'iliği haber-i vâhidinse zannîliğine dair olandır. Buna karşı klasik cevap bellidir: Kitap kat'i olsa da bu metniyle (sübutuyla) sınırlıdır; diğer yandan onun delaleti zannîdir. Haber-i vâhidinse delaleti kat'iyken metni zannîdir. Kaldı ki haber-i vâhidle amelin vücûbu, tahsîs konusunda onu zannî değil kat'i bir delil haline getirir.⁶⁸ Son gerekçedeysen konu neshle ilişkilendirilir. Buna göre haber-i vâhidle tahsîs caiz olursa onunla neshin de caiz olması gerekir, ancak böyle bir nesh icmaen reddedilmiştir. Buna da cevabı kısaca; nesh ve tahsîsin birbirinden farklı olduğu, bunlardan yalnızca haberi vâhidle tahsîs konusunda icma bulunduğu ve tahsîsin neshten evla olduğu şeklindedir.⁶⁹

Bilhassa İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu'nun İmâmîliği benimsemesiyle⁷⁰ Hille merkezli olarak yeniden canlılık kazanan Şîî usûlîlik için bu rahatlık kalıcı olmaz. Daha sonraki İlhanlı hükümdarının Sünnîliği benimsemesiyle⁷¹ ilmî faaliyetler Hille'den zorlu coğrafi şartlar nedeniyle devlet müdahalesine karşı korunaklı Lübnan'daki Cebel-i Âmil bölgesine kayar. Hille ve Cebel-i Âmil Ekollerinin hadis anlayışlarında ikincisinin önde gelen âlimlerinden Şehîd-i Sâni'den (ö. 965/1559) itibaren mühim bir farklılaşma yaşanmış olsa da⁷² haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi konusundaki görüşte bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Burada yetişen önemli âlimlerden Şehîd-i Evvel olarak bilinen Şemsüddîn Muhammed b. Cemâlidîn Cizzînî (ö. 786/1384), Şehîd-i Sâni diye meşhur Zeynuddin b. Ali'nin birer fıkıh usulü kitapları bulunmadığı için bu konudaki yaklaşımlarını tespit etmek kolay değildir. Bunu tespit için furûu'l-fıkıh alanında telif ettikleri kitapların satır aralarında verdikleri bilgiler ve bazı ayetlerin tahsîsi konusunda haber-i vâhidlere başvurup başvurmadıklarına bakmak gerekir. Nitekim böyle bir incelemede her iki âlimin birer tahsîs taraftarı oldukları anlaşılmaktadır.⁷³ Cebel-i Âmil'de eğitim almış bir diğer önde gelen usûlî,

⁶⁷ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/301-302. krş. el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/323, 326.

⁶⁸ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/303. krş. el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/325-326.

⁶⁹ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Nihâyetu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, 2/302-303. krş. el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/327.

⁷⁰ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, 164.

⁷¹ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, 183-184.

⁷² İmâmiyye içerisinde ilk hadis usulü kitabını telif etmesiyle bilinen Şehid-i Saniyle birlikte ehl-i hadis/Şâfiî çizgisinin hadis anlayışı Şîî usûlî anlayış içerisinde tam bir hakimiyet kazanmış, Hille Ekolü'nden itibaren oranı azalsa da kullanılmaya devam eden hadis tenkidinde muhtevaya yönelik tenkit kriterleri tamamen devre dışı bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ünügür T., "Hadiste Sünnî-Şîî Etkileşimi".

⁷³ Şehîd-i Evvel, *Gâyetu'l-murad fî şerhi nuketi'l-İrşad* (Kum: Defteru Tebligati İslamî, 1414), 3/275, 605; Şehîd-i Sâni, *Mesâliku'l-efham ila tenkîhi'l-Şerai'l-İslam* (Kum: el-Maarifu'l-İslami, 1416)

Muhakkık el-Erdebilî (ö. 993/1585) için de aynı durum geçerlidir.⁷⁴ Yine Şehîd-i Sâni'nin oğlu, *Sâhibu'l-Maâlim* olarak tanınan Şeyh Hasan b. Zeynuddin (ö. 1011/1602) de haber-i vâhidle tahsîs görüşünü savunanlardandır.⁷⁵

3. Zannîliğin Aşılma Sınırları: İlm-i İcmali Seviyesine Yükseltilen Rivayetlerle Tahsîsin Vücûbu

Safevilerin İran bölgesinde bir devlet kurması ve resmî mezhep olarak müteşerri' Şiîlik olan İmâmîliği benimsemesi, siyasi olduğu kadar fikrî düzeydeki birçok değişikliği de beraberinde getirmiştir. Devlet İmâmîliğin, çoğunluğu Sünnîlerden oluşan bölge halkınca benimsenmesi için o dönemde mezhebin ilmî merkezi olan Cebel-i Âmil'den ulemayı bölgeye davet etmiş ve Şiî ulemaya önemli siyasi ve dinî sorumluluklar yüklemiştir.⁷⁶ Usûlî ulemanın yeni kurulan bir devlette bu şekilde geniş bir hareket alanı bulması, Şiî fıkında içtihadın kullanımını arttırmıştır. İctihadın ön plana çıkarılarak ahbarın göz ardı edilmesiyle Safeviler kurulduktan kısa bir süre sonra Şiî düşüncüyü etkisi altına almaya başlayan Ahbârîliği ortaya çıkaran temel sebepler arasında zikredilir.⁷⁷ Ahbârîlik, kurucusu kabul edilen Emin el-Esterâbâdî ile birlikte yaklaşık beş asırdır Şiî düşüncede hâkim olan Usûlîliğe galebe çalmış ve yaklaşık iki asır üstünlüğünü sürdürmüştür. İctihadın ahbarın önüne geçirilmesine tepkinin yanı sıra Ahbârîliği ortaya çıkardığı kabul edilen bir diğer önemli sebep, Şiî usuldeki Sünnî etkidir. Esterâbâdî başta olmak üzere ahbârî ulema Şiî usulünün büyük ölçüde Sünnî usul üzerine bina edildiğini savunarak bu etkiden kurtulmak için Hz. Muhammed ve -bilhassa- imamlardan nakledilen ahbara dönülerek onların esas alınması gerektiğini vurgulamışlardır.⁷⁸

Şiî anlayışta rivayetlerin merkeze taşındığı bu dönemde, onların hücciyetini çok daha sağlam bir şekilde ortaya koymak için çabalanması tabiidir. Bilhassa

7/463.

⁷⁴ Ahmed b. Muhammed b. el-Erdebilî (Muhakkık), *Zubdetu'l-beyan fi ahkâmî'l-Kur'an* (Tahran: Mektebetu'l-Murtadaviyye, t.y.), 1/162.

⁷⁵ Hasan b. Zeynuddin, *Maâlimu'd-dîn ve Melâzu'l-muctehidîn*, thk. Munzir el-Hakîm (Kum: Müessesetu'l-Fıkh, 1418), 1/101.

⁷⁶ Burada bilhassa Şah Tahmasp'ın önemli siyasi ve dinî sorumluluklar verdiği Muhakkık Kerékî'nin rolüne işaret edilmelidir: Moojan Momen, *An Introduction To Shi'i Islam* (New York: y.y., 1985), 315.

⁷⁷ Rula Jurdi Abisaab, "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and Traditionist Thought (Akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi (d. 1626-7)", *International Journal of Middle East Studies* 47/1 (2015), 6.

⁷⁸ Ahbârî düşüncesinin genel yapısı ve usûlîlerden farklılıkları hususlar hakkında bk. Abdullâh es-Semâhicî, "İmâmîyye Şiası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 7 (Haziran 2013), 137-153.

ekolün düşünsel çatısını kuran Esterâbâdî'nin haber-i vâhidin hücciyetini oldukça radikal bir şekilde kurguladığını söylemek mümkündür. O başta *Kütüb-i Erbaa* olmak üzere hadis kaynaklarındaki rivayetlerin gerekli bütün tetkik ve ayıklamalardan geçtiğini, güvenilirliğinde şüphe bulunmadığını ve ilim ifade ettiğini savunur.⁷⁹ Rivayetlerin merkezîyetini açık bir şekilde gösteren bir diğer görüşü ise onların Kur'an'dan daha öncelikli dinî kaynaklar olduğuna dairdir. Buna göre Kur'an'ın asıl muhatabı Hz. Muhammed ve imamlar olduğu için bizim onu anlamamız ancak bu kimselerden gelen rivayetler aracılığıyla mümkün olabilir.⁸⁰ Esterâbâdî sonrası ahbârî âlimler tarafından onun bu görüşleri yer yer yumuşatılmaya çalışılsa da⁸¹ Ahbârîliğin rivayet kaynaklarını genel olarak muteber kabul etme tavrı, Şîî düşüncede yerleşik bir hal almış, hatta iki asır sonra hâkimiyetini geri kazanan usûlî düşüncelyi de etkilemiştir.⁸²

Rivayet kaynaklarına güveni esas alan tavrın ortaya çıktığı geç dönem usûlî âlimlerinden biri Murtazâ el-Ensârî'dir. Onu çalışmamız açısından önemli kılan yönü, usul alanındaki çalışmalarıyla Şîî usulünü yeniden şekillendiren ya da ona son halini veren isim olmasıdır. Çok sayıda öğrenci yetiştiren el-Ensârî'nin usul alanındaki görüşleri, Ahund Horosanî gibi etkin öğrencilerinin katkısıyla geniş kitlelere aktarılmıştır. Usul alanındaki yaklaşımının Şîî düşüncede genel kabul gördüğünün önemli bir göstergesi olarak, bu alandaki dört ciltlik eseri *Ferâidu'l-usûl*'un bugün de klasik medrese eğitiminin verildiği Şîî ilim havzalarında ders kitabı olarak okutulmaya devam edilmesi gösterilebilir.⁸³ Usulü yeniden şekillendiren bir âlim olmasının yanı sıra, el-Ensârî'yi konumuz açısından araştırmaya değer kılan asıl husussa, haber-i vâhidin hücciyetiyle ilgili önceki usûlîlerden farklı bir yaklaşım ortaya koyması ve bunun haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmun tahsisi noktasında birtakım yansımalarının söz konusu olmasıdır.

el-Ensârî'nin haber-i vâhidle tahsîs konusundaki görüşlerine geçmeden önce onun haber-i vâhidle ilgili genel yaklaşımına değinmek gerekir. *Ferâidu'l-usûl*'ün birinci cildinin büyük bir kısmı -önceki usul eserlerindeki benzer

⁷⁹ Esterâbâdî, *el-Fevâidu'l-Medeniyye*, 371-388.

⁸⁰ Esterâbâdî, *el-Fevâidu'l-Medeniyye*, (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslami, 1426), 104.

⁸¹ Hubbullah, *Nazariyyetu's-sunne*, 262-264.

⁸² Ehteshami, *Kütüb-i Erbaa*'yı bir bütün olarak muteber kabul etme tavrını Ahbârîliğin zuhurunun hemen öncesinde yaşayan usûlî âlim el-Bahâî'ye (ö. 1031/1621) kadar geri götürür: Amin Ehteshami, "The Four Books of Shi'i Hadith: From Inception to Consolidation", *Islamic Law and Society* 29/3 (2021), 32 vd.

⁸³ S. Murata, Anşârî, "Shaikh Mortazâ", *Encyclopædia Iranica*, (Erişim: 10 Temmuz 2022) <https://www.iranicaonline.org/articles/ansari-shaikh-mortaza-b>;

şekilde- haber-i vâhidin hücciyetine dair tartışmalara ve müellif tarafından sunulan hücciyetin naklî ve akli delillerine ayrılmıştır.⁸⁴ el-Ensârî'nin yaklaşımını önceki usûlîlerden ayıran, haber-i vâhidin akli temellendirmesini yaparken merkezi bir rol verdiği ilm-i icmâlî kavramıdır. O ilmi, ilm-i tafsili ve ilm-i icmâlî olarak ikiye ayırır.⁸⁵ İlm-i tafsili herhangi bir şüphenin söz konusu olmadığı ilimken ilm-i icmâlî'ye şüphe eşlik eder. Ancak bu şüphe konu hakkında bir ilmin var olduğu gerçeğini değiştirmez. İşte el-Ensârî'ye göre mezhebin hadis eserlerinde yer alan rivayetlerin güvenilirliği hakkında böyle bir ilm-i icmâlî söz konusudur.

el-Ensârî kaynaklarda yer alan haber-i vâhidler bağlamında bir ilm-i icmâlîyi temellendirirken öncelikle mevcut durumu ortaya koyar. Bu bağlamda o da el-Esterâbâdî gibi ravilerin ve müelliflerin, rivayetlerin nakli ve tedvini aşamasındaki titiz tutumlarına işaret eder. Ona göre rical kitaplarından ravilerin durumunu araştıranlar, hadis müdevvenatındaki rivayetlerin neredeyse tamamının imamlardan sadır olduğunu görürler; rivayetlerin bize geliş keyfiyeti ile *Kütüb-i Erbaa* müellifleri ve öncekilerin rivayetleri incelemedeki titizlikleri de bunu destekler.⁸⁶ el-Ensârî, ravilerin güvenilir rivayetleri böyle olmayanlardan ayıklayarak nakletme konusundaki titizliklerini, bu rivayetlerin dinin ve şeriâtin esasları olmasına bağlar.⁸⁷ Devamındaysa hadis uydurma faaliyetlerine dikkat çeker. İmamlara nispetle birçok uydurma hadisin nakledildiğini örnekleriyle birlikte ortaya koyan hatta bunların varlığıyla ilgili de ilm-i icmâlî olduğunu belirten el-Ensârî, bu uydurmaların, hadislerin ve rical bilgisinin ilmî olarak derlenmesinden önceki süreçte ortaya çıktığını ifade eder.⁸⁸ Bu ifadeleriyle o bir bakıma, kaynaklardaki rivayetlerin güvenilirliğine dair şüphesini ortaya koymaktadır. Ancak bunun kuvvetli bir şüphe olmadığını, bahsettiği uydurmaların tedvin faaliyetlerinden önce gerçekleştiğine dair vurgusundan çıkarmak mümkündür. Başka bir deyişle el-Ensârî, ravi bilgisinin ve hadis rivayetlerinin sistemli bir şekilde derlenmesiyle bu uydurmaların önüne alındığını düşünmektedir. Her iki duruma da işaret eden el-Ensârî, bunları göz önünde bulundurarak üç ayrı sonuca ulaşır: Uydurma hadislerin varlığı bilindiği için bazı ahbârîlerin savunduğu gibi bütün rivayetlerin sudûrunun kat'iliğine hükmedilemez; yine bütün rivayetlerin sudûrunun zannîliğine

⁸⁴ Murtazâ el-Ensârî, *Ferâidu'l-usûl* (Kum, Mecmau'l-Fikri'l-İslami, 1419), 1/237 vd.

⁸⁵ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/69.

⁸⁶ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/351.

⁸⁷ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/354.

⁸⁸ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/356.

de hükmedilemez; bu ikisinin dışında verilmesi gereken hüküm, hadis müdevvenatında yer alan rivayetlerin çoğunluğunun sudûru hakkında ilm-i icmâlî olduğudur.⁸⁹ Burada el-Ensârî'nin, rivayetlerin sudûruyla ilgili genel bir hüsnüzana sahip olmakla birlikte tedvin sırasında ayıklanmamış olma ihtimali bulunan uydurma rivayetleri de göz önünde bulundurarak, başka bir deyişle ihtiyat ilkesini esas alıp iki ihtimali uzlaştırarak rivayetlerin çoğunluğunun sudûru hakkında ilm-i icmâlî sonucuna ulaştığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle el-Ensârî'ye göre rivayetlerin ilm-i tafsili değil de ilm-i icmâlî seviyesinde olmalarının sebebi, rivayetler arasında ayıklanmamış bazı uydurma rivayetlerin bulunabileceğine dair bu 'zayıf' şüphe olmalıdır.

Dikkatlerden kaçmaması gereken bir diğer husus, el-Ensârî'nin usulünde haber-i vâhidin hücciyetinin zannîlikten -icmâlî de olsa- ilim seviyesine yükseltilmesidir. İlm-i icmâlî ifade eden haber-i vâhid artık zan ifade etmez, zira el-Ensârî'ye göre ilm-i icmâlî mükellefiyetlerin gerçekleşmesi için yeterlidir ve tafsilî ilim gibi muteberdir.⁹⁰ Burada el-Ensârî'nin önceki birçok usûlî âlime göre daha tutarlı davrandığını söylemek mümkündür. Zira haber-i vâhidin zannîliğini kabul etmekle birlikte aklen onunla amelini vacip olduğunu savunan birçok usûlîye karşın o, vucubiyeti zan üzerine değil ilim üzerine inşa etmektedir.

el-Ensârî'nin haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi konusundaki görüşlerini doğrudan kendi usul eserinden yola çıkarak tespit etmek güçtür. Zira yeni bir düzenle telif ettiği *Ferâidu'l-Usul*'de, önceki usul eserlerinin aksine haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine dair bir başlık yer almaz. Yine de bu konudaki görüşlerine eserin satır aralarında rastlamak mümkündür. Örneğin haber-i vâhidin hücciyetine karşı çıkanların delillerine cevap verdiği kısım bunlardan biridir.⁹¹ Haber-i vâhidin hücciyetine karşı çıkanların bu görüşlerine rivayetlerden getirdiği delilin arz rivayetleri olduğunu belirten el-Ensârî, onların bu rivayetlerden yola çıkarak Kur'an ya da kat'î sünnetten destekleyici bir delil bulunmayan rivayetlerle amel etmenin caiz olmadığını savunduklarını belirtir.⁹² Buna verdiği cevapta konunun tahsîs meselesine

⁸⁹ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/356.

⁹⁰ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/77.

⁹¹ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/246 vd.

⁹² el-Ensârî, *Ferâid*, 1/242. el-Ensârî'nin burada kastettiği kimselerin Bağdat usûlî alimi el-Mur-tazâ ve onun takipçileri olduğu anlaşılmaktadır. Zira haber-i vâhidle amelini belli şartlarla caiz olduğunu düşünen et-Tûsî'nin aksine böyle bir cevazın söz konusu olmadığını savunurlar. Bununla birlikte başta Kur'an ve kat'î sünnetten olmak üzere kuvvetli karinelerle desteklenen rivayetleri dinde hüccet olarak kabul ederler.

bağlanması arz rivayetleriyle doğrudan alakalıdır. Zira Bağdat usûlilerinden bilhassa et-Tûsî'de açıkça görüldüğü üzere Kur'an'a muhalefet eden rivayetler reddedildiğinden onları Kur'an'ın muhassısı olarak değerlendirme gibi bir durum söz konusu olamaz. İşte el-Ensârî de bu sebeple meseleyi haber-i vâhidle amelin cevazı kadar onlarla Kur'an'ın umûmunun tahsîs edilebilirliği üzerinden ele alır.⁹³

Arz rivayetlerinin haber-i vâhidle tahsîse bir engel teşkil etmediği, zira tahsîsin muhalefet bağlamında olmadığı esasında önceki usûlî âlimlerce de dile getirilen bir husustur.⁹⁴ el-Ensârî'yi arz rivayetleri konusunda onlardan ayıran hususlardan biri, bu rivayetler hakkında manevi tevatürün bulunduğunu düşünmesidir.⁹⁵ Bu yaklaşımı onun kaynaklardaki rivayetler hakkındaki korumacı tutumunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. el-Ensârî'yi önceki usûlîlerden ayıran diğer husussa arz rivayetlerini çok yönlü bir şekilde ele alarak cevaz ve tahsîs karşıtlarına cevap vermesidir. Bu bağlamda o Kur'an'a arz rivayetlerini iki kısma ayırır: Birinci kısım Kur'an'a muhalif rivayetlerin reddedilmesine dair haberlerdir; ikinci kısım rivayetlerse Kur'an'a muvafık olmayan haberler hakkındadır. Kur'an'ın tahsîs ve takyidine dair hususların bu rivayetlerin bağlamı dışında kaldığını açıkladıktan sonra el-Ensârî birinci kısım arz rivayetlerinin genel olarak usulu'd-din konularındaki, muhtemelen guluv kaynaklı rivayetlere hamledilebileceğini ifade eder -ki ona göre hadis eserlerinde bu tarz rivayetler bulunmamaktadır. Kur'an'a muvafık olmama bağlamındaki arz rivayetlerininse birbirine muhalif rivayetlere hamledilebileceğini düşünür.⁹⁶ Buna göre muhalif rivayetlerden Kur'an'a uygun olan alınırken diğeri terk edilir. Bu açıklamalarıyla el-Ensârî'nin arz rivayetleriyle tahsîs arasında kurulan ilişkiyi zayıflatmaya çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

el-Ensârî'nin haber-i vâhidle tahsîse dair görüşlerini çok daha sistemli bir şekilde talebesi Ebû'l-Kasım el-Kelanterî'nin (ö. 1292/1875-6) hocasının ders notlarını derlediği *Matârihu'l-enzar -Takrirâtu's-Şeyh Ensârî-* adlı kitabında bulmak mümkündür. Kitapta haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi için müstakil bir başlık açılmıştır. Daha önceki usûlîlerde olduğu gibi burada da tahsîsin temelde erken dönemlerdeki uygulamaya dayandırıldığı görülür. Buna göre haber-i vâhidle tahsîs imamlar zamanına kadar geri giden, sahabe

⁹³ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/247-248, 250.

⁹⁴ bk. 67. dipnot.

⁹⁵ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/247.

⁹⁶ el-Ensârî, *Ferâid*, 1/251-252.

ve tabiunun yaygın bir şekilde başvurduğu bir uygulamadır.⁹⁷ el-Ensârî'yi bu noktada öncekilerden farklı kılan husus, haber-i vâhidlerin hücciyetinde olduğu gibi onunla umûmun tahsîsini de ilm-i icmâlî kapsamına almasıdır. el-Ensârî'ye göre zann-ı mutlak⁹⁸ oldukları halde amelde rivayetlere itibar etmek, onlarla tahsîsi de zorunlu kılar. Kur'an ayetlerinin tahsîsine duyulan ihtiyaç ve zannî rivayetlerin onları tahsîs edebilecek muhtevası da bu konuda bir ilm-i icmâlîyi ortaya çıkarır.⁹⁹

Haber-i vâhidle tahsîse muhalefet edenlerin delilleri de ilgili kısımda ele alınır. Bu bağlamda Kur'an'ın umûmunun kat'î, haber-i vâhidinse zannî olması sebebiyle tahsîsin mümkün olmadığını savunanlara cevap verilmeden önce tahsîs taraftarlarını eleştirildiği ilginç bir açıklamaya yer verilir. Tahsîs taraftarlarının mezkûr gerekçeyle tahsîse karşı çıkılmasına verdikleri cevap bellidir: Kur'an'ın sudûru kat'î delaleti zannî, haber-i vâhidin de sudûru zannî delaleti kat'î olduğu için seviyeleri eşitlenir ve böylelikle tahsîs durumu ortaya çıkar.¹⁰⁰ Ancak el-Ensârî'ye göre bu iddia yersizdir. Zira böyle bir seviye eşitlenmesi, tahsîsi zorunlu/gerekli kılmaz.¹⁰¹ İlgili gerekçeye karşı verilmesi gereken cevapsa şudur: Kur'an senedi bakımından kat'î, haber-i vâhidse yine senedi bakımından zannî olduğu için bu cihetten ikisi arasında bir tearuzdan bahsedilemez. İkisi arasındaki tearuz delalet açısından dır. Umûm ifadenin tam olarak neye delalet ettiği, ya kesin (ilmî) bir delille ya da zannî bir hükümle ortaya konulmalıdır-ki bu zannî hükmü muteber kabul etmenin yolu da onu ilmî olarak temellendirmektir-. İlm-i icmâlî kapsamına alınan hadis eserlerindeki haber-i vâhidler bu iş için uygundur ve umûm ifadenin gerçekte neye delalet ettiği, -ortada kesin bir muhalefet/zıtlık söz konusu olmadığı müddetçe- haber-i vâhidle ortaya konabilir. Nitekim kimse has olanın umûma öncelenmesine karşı çıkmaz. Delaleti zaten açık olan haber-i vâhidi tahsîste delil olarak kabul etmeyenlerse temelde zaten onun hücciyetini kabul etmeyenlerdir.¹⁰²

el-Ensârî'nin Kur'an'a muhalefet rivayetlerinin, tahsîsin reddi için gerekçe olamayacağını savunduğundan ve rivayetlerdeki muhalefeti örfî anlamdaki muhalefet olarak görmediğinden bahsedilmişti. Bunun, tahsîsi gerektiren

⁹⁷ el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/220.

⁹⁸ Burada el-Ensârî'nin rivayetinin zannîliğinden bahsetmesi ilm-i icmâlî kabulüyle çelişik görülebilir. O tek tek rivayetlerin zann-ı mutlak ifade ettiğini ifade etse de genel manada kaynaklarda yer alan rivayetlerin sıhhatleri hakkında bir ilm-i icmâlîye hükmeder.

⁹⁹ el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/221.

¹⁰⁰ bk. 68. dipnot.

¹⁰¹ el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/222.

¹⁰² el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/222.

bir muhalefet olduğuna *Matârihu'l-Enzar*'da da değinilir.¹⁰³ Konu bağlamında burada altı çizilen bir başka husus, tahsîsin kabul edilmemesi durumunda rivayetlerin bir kenara bırakılmasının gerekeceğidir. Çünkü Kur'an'ın umûmuna muhalefet etmeyen hemen hiçbir rivayet bulunmamaktadır.¹⁰⁴

Kitapta tahsîse karşı olan bazı kimselerin savunduğu bir görüşe daha yer verilir. Bu görüşe göre haber-i vâhid zann-ı mutlak, kitabın umûmu ise yine zan ifade etmekle birlikte zann-ı hastır; her iki zan arasından sübût açısından güvenilir olan zann-ı has ile amel edilerek de ilim kapısının kapanması önlenemez. Kitapta kim oldukları belirtilmeyen bu görüşün sahiplerini kestirmek güçtür. Zira Kur'an'ın umûm ifadeleri için zann-ı has tabiri kullanan kimse tespit edilememiştir. el-Ensârî bir gerekçeye yer vermeksizin söz konusu düşünceyle haber-i vâhidle tahsîse karşı çıkılmayacağını ifade eder.¹⁰⁵

el-Ensârî'nin haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine dair görüşlerinin genel çerçevesi bu şekildedir. Kendisinden sonra kaynaklardaki rivayetlere dair güveni esas alan anlayışın bir devamı olarak hem haber-i vâhidler hem de tahsîs konusunda ilm-i icmâlîye dayalı anlayışın devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Onun usulünün hâlâ geleneksel dinî eğitimin devam ettiği havzalarda okutulması, yine kendisinden sonra bilhassa merci-i taklid konumundaki isimlerce telif edilen usul kitaplarında haber-i vâhidin hücciyetinin temellendirilmesinde ilm-i icmâlîye başvurulması,¹⁰⁶ bunun açık göstergelerindedir.

Sonuç

Haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsi meselesinin İmâmiyye Şîası'nda nasıl bir seyir izlediğini ele aldığımız çalışmada, girişte yer verilen üç farklı yaklaşımı destekleyen veriler sunulmuştur. Bu veriler, öngörülmediği üzere mutekaddimun dönemi usûlî âlimlerinin (Bağdat usûlîleri) daha ziyade Hanefîlerle özdeşleşen tahsîs karşıtı tutumu benimsediklerini ortaya

¹⁰³ el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/224.

¹⁰⁴ el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/221.

¹⁰⁵ el-Kelanterî, *Matârihu'l-enzar*, 2/221.

¹⁰⁶ Rıza el-Hemdânî (Merci-i taklid, ö. 1904), *Hâşiyetu Ferâid* (Kum: y.y., 1421), 105; Ahund Molla Horasânî (Merci-i taklid, el-Ensârî'nin öğrencisi, ö. 1911), *Kifâyetu'l-usûl*, thk. M. Bâkır Seb-zvârî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, t.y.), 2/344; Abdülkerim el-Hâirî (Merci-i taklid, ö. 1937), *Dureru'l-fevâid* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418), 1/395; Muhammed Rıza el-Gulpaygânî (Merci-i taklid, ö. 1993), *İfâdetu'l-avâid* (Kum: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1410), 2/96; Takî et-Tabatabâî (Merci-i taklid, ö. 2016), *Arâuna fi usûlî'l-fık* (Kum: y.y., 1371), 2/46, 297; Yusuf el-Medenî et-Tebrizî (Merci-i taklid, ö. 2013), *Dureru'l-fevâid fi şerhi'l-Ferâid* (Kum: Mektebetu Basirati, 1403), 2/380.

koymuştur. Burada kayda değer bir diğer husus, Bağdat usûlîlerinin haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîsine Hanefîlerden daha katı bir şekilde karşı çıkmaları, kuvvetli bir delille tahsîs edilse de hiçbir ayetin haber-i vâhidle tahsîs edilemeyeceği görüşünü benimsemiş olmalarıdır. Onların bu katı tutumu, Sünnî usul kitaplarında takriben hicri 5. asırdan itibaren dile getirilmeye başlayan haber-i vâhidle Kur'an'ın tahsîsi konusundaki dört temel yaklaşımdan birine tekabül eder. Söz konusu usul kitaplarında tahsîse kesin bir şekilde karşı çıkanlar olarak zikredilen bu kimselerin kim(ler) olduğuna dair açık bilgilere yer verilmediği gibi zikredilen bazı mezhep isimleri arasında Şîa bulunmamaktadır. Büveyhîler dönemi Bağdat'ının mezhepler arası etkileşim ortamı göz önünde bulundurulduğunda bunun gözden kaçan bir husus olmaktan ziyade siyasi boyutun da işin içine karıştığı bir mezhebî rekabettenin gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Şîi Büveyhîlerden sonra bölgede hâkimiyetin Sünnî Selçuklulara geçmesi ve ehl-i hadis/Şâfiî çizgisinin Sünnî düşüncede giderek daha baskın hale gelmesi, yaklaşık iki asır bölgede ilmî anlamda bir varlık gösteremeyen Şîi usulcülerini de etkisi altına almıştır. Hicri 7. asırda Hille'de yeniden etkin olmaya başlayan usûlîlerin isnad merkezli bir hadis anlayışını ve ehl-i hadis/Şâfiî çizgisindeki usulcüler gibi haber-i vâhidle Kur'an'ın umûmunun tahsîs edilebileceği görüşünü benimsedikleri görülür. Bu durum -el-Murtazâ dışarıda tutulduğunda- haber-i vâhidle amelin caiz olduğunu savunan Bağdat usûlîlerinin aksine Hille usûlîlerinin onunla ameli vacip olarak konumlandıklarıyla da yakından ilişkilidir. Zannî de olsa onunla amelin vacip olarak kabul edilmesi, haber-i vâhidle sudûru kat'î olan ayetlerin tahsîsine kapı aralamıştır. Bağdat ve Hille Ekolleri arasındaki bu fark, başlarda ehl-i rey çizgisinde yer alan usûlîliğin zamanla ehl-i hadis çizgisine kaydığının bir göstergesi olarak da okunabilir.

Haber-i vâhidle tahsîste bir diğer kırılma, hadis eserlerindeki rivayetlerin ilm-i icmâlî ifade ettiğinin yaygın bir şekilde kabulüyle söz konusu olmuştur. Böylelikle ahad haberler zannîlikten ilim mertebesine çıkarılmıştır. Sistematik Ahbârîlikten sonra yeniden canlanan son dönem usûlî anlayış tarafından benimsenen, rivayetler bağlamındaki ilm-i icmalinin, tahsîs konusunda da birtakım yansımaları olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, haber-i vâhidle tahsîsi kabul ederek bu konuda bir cevazdan bahseden önceki usûlîlerden farklı olarak tahsîs konusunda da bir vücûb ve ilm-i icmâlînin savunulmasıdır. Son dönem usûlîlerinin temsilcisi el-Ensârî özelinde tespit edilen diğer hususlar tahsîsin gerekçelendirilmesi bağlamında ortaya çıkar. Özellikle Kur'an'a muhalefet rivayetlerinin çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alındığı ve bu konuda tahsîs karşıtlarına herhangi bir açık kapı bırakılmaya özen gösterildiği anlaşılmaktadır.

el-Ensârî'nin damga vurduğu son dönem usûlî anlayışta tahsîs konusundaki de dahil olmak üzere onun genel yaklaşımının belirleyici olmaya devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hadis eserlerindeki rivayetlere karşı korumacı bir tavır takınan son dönem usûlîlerinin yine tahsîs dâhil olmak üzere haberler konusundaki genel yaklaşımlarının anlaşılmasında hicri 11-13. asırlar arasında etkin olan Ahbârîliğin mühim bir rolü olduğu yadsınmaz. Rivayetlerin merkezde olduğu bu iki asrın ardından usulîler, ahbârî düşünceyle uzlaşmacı bir tutum benimsemiş gibi gözükmektedir. Son iki asır bağlamında İmâmiyye Şîası'nın usulünü ele alacak araştırmacıların bu uzlaşmacı tutumu göz önünde bulundurmaları mühimdir.

Son olarak gerek tahsîs gerek diğer usul konularını yakından ilgilendiren ve son dönem usûlîleri arasında yaygın bir kabule mazhar olduğu anlaşılın ilm-i icmâlî meselesine karşı muhalefetin boyutları da araştırılmaya değer bir konu olarak ilgisinin dikkatine sunulmalıdır. Söz konusu muhalefetin uzlaşmacı usûlîlik olarak adlandırdığımız son dönem usûlî anlayışında yeni bir kırılmanın habercisi olup olmadığına dikkatle takip edilmesi gereken bir husustur.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Kâdî. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Kahire: y.y., 1963.
- Abisaab, Rula Jurdi. "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and Traditionist Thought (Akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi (d. 1626-7)". *International Journal of Middle East Studies* 47/1 (2015), 5-23.
- Ahund Molla, Horasânî. *Kifâyetu'l-usûl*. thk. M. Bâkır Sebzvârî. Kum: Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, ty.
- Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimname* 17/2 (2009), 123-138.
- Âmidî, Seyfuddin. *el-İhkâm fi usûlî'l-ahkam*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1402.
- Atalan, Mehmet. *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Bâcî, Ebû'l-Velid. *İhkâmü'l-fusul fi ahkami'l-usûl*. thk. Abdullah Muhammed el-Cebbûrî. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1409/1989.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn. *el-Mu'temed*. thk. Halil el-Meyyis. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403.
- Cessâs, Ebû Bekr. *el-Fusul fi'l-usul*. Kuveyt: Vezaretu'l-Evkaf, 1414/1994.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih kurumu, 2018.
- Demir, Bayram. *Usûl-ü Fıkıh'ta Âmm Lafzın Delâleti ve Tahsisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Dumlu, Emrullah. *Haber-i Vâhid Özelinde İslam Hukukçularının Hadis Tartışmaları*. İstanbul: Ensar, 2021.
- Ebû Ya'la Ferrâ. *el-Udde fi usûlî'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mubarekî. Riyad: y.y., 1414/1993.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Usûlu'l-fikh*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1377/1957.
- Ehteshami, Amin. "The Four Books of Shi'i Hadith: From Inception to Consolidation". *Islamic Law and Society* 29/3 (2021), 225-279. https://brill.com/view/journals/ils/29/3/article-p225_003.xml?ebody=full%20html-copy1
- Ensârî, Murtazâ. *Ferâidu'l-usûl*. Kum, Mecmau'l-Fikeri'l-İslami, 1419.
- Erdebilî, Muhakkık. *Zubdetu'l-beyan fi ahkami'l-Kur'an*. Tahran: Mektebetu'l-Murtadaviyye, ty.
- Esterâbâdî, Emin. *el-Fevâidu'l-Medeniyye*. Kum: Müessesetu'n-Neşri'l-İslami, 1426.
- Gleave, Robert. "Akhbâriyya and Uşûliyya", *Encyclopaedia of Islam* (3. Edisyon). ed. Kate Fleet vd. Erişim 11 Ağustos 2022, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_0029
- Gulpaygânî, Muhammed Rıza. *İfâdetu'l-avâid*. Kum: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1410.
- Hacc b. Avde, Şuâle. *Eseru tahsisi âmmi'l-Kur'an bi-haberi'l-vâhid fi ihtilâfi'l-fukahâ*. Oran: Oran University, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Hacıoğlu, Nejla. "Cassâs'a Göre Haber-i Vâhidin Kabul Şartları ve Reddini Gerektiren Sebepler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014), 351-369.
- Hâirî, Abdulkerim. *Dureru'l-fevâid*. Kum: Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1418.
- Hakyemez, Cemil. "Şiî İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2008), 7-36.
- Hasan b. Zeynuddin. *Maâlimu'd-dîn ve melâzu'l-muctehidîn*. thk. Munzir el-Hakîm. Kum: Müessesetü'l-Fıkh, 1418.
- Hayta, Mustafa. *Klasik Dönem Şiî-İmâmî Fıkıh Usulü Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hemdânî, Rıza. *Hâşiyetu Ferâid*. Kum: y.y., 1421.
- Hubbullah, Haydar. *Nazariyyetu's-sunne fi'l-fikri'l-İmâmî*. Beyrut: el-İntişaru'l-Arabi, 2006.
- İbnü'l-Mutahhar el-Hillî. *Mebâdiu'l-vusûl*. thk. M. Ali el-Bakkal. Kum: Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî, 1404.
- _____. *Nihâyetü'l-ousûl ila ilmi'l-usûl*. Kum: Müessesetu'l-İmam es-Sâdık, 1426.
- İsfehânî, Hasan Safî. *el-Hidaye fi'l-usûl*. Kum: Müessesetü Ferhengî, 1417.
- Kelanterî, Ebû'l-Kâsim. *Matârihu'l-enzar*. Kum: Mecmau'l-Fikeri'l-İslâmî, 1425.
- Kallek, Cengiz. "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 2 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-yala-el-ferra#1>
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattab. *et-Temhid fi usûl'l-fikh*. thk. Mufid Muhammed Ebû Amşe. Cidde: y.y., 1406/1985.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsîs*. İstanbul: İSAM, 1996.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. İstanbul: Ensar, 2014.
- Kutluay, İbrahim. "İmâmiyye Şiâ'sına Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi -Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde-". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14 (2014), 63-84.
- Kuzudişli, Bekir. *Şiâ ve Hadis*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Mneymneh, Hassan. *Büveyhîler Tarihi*. İstanbul: Selenge, 2021.
- Momen, Moojan. *An Introduction To Shi'i Islam*. New York, y.y., 1985.
- Muhakkık el-Hillî. *Maâricu'l-usûl*. thk. Muhammed. Hüseyin er-Radvî. Kum: Müessesetü Âli Beyt, 1403.
- Muhammad b. Ârifin. *The Principles Of Umûm And Takhsis In Islamic Jurisprudence*. Edinburgh: The University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1988.
- Murata, S. "Anşârî, Shaikh Mortazâ". *Encyclopædia Iranica*. Erişim: 10 Temmuz 2022. <https://www.iranicaonline.org/articles/ansari-shaikh-mortaza-b>
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsim. *el-Emâlî*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. b.y., Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1954.

- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım. *er-Resail*. Kum: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 1405.
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım. *ez-Zerîa*. Kum: Müessesetü'l-İmamü's-Sadık, 1429.
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım. *Tehzîbu'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Hüseyin er-Radvî. Londra: Müessesetü'l-İmam Ali, 1421/2001.
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım. *Uddetu'l-usûl*. thk. Muhammed Rıza Ensârî. Kum: el-Matbaatu Setâre, 1376-1417.
- Müfid, Ebû Abdullah. *et-Tezkiretu bi-usûlî'l-fıkh*. thk. Mehdî Nefef. Beyrut: el-Mu'temerü'l-Âlemî, 1993.
- Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Kahire: y.y., 1374/1900.
- Newman, Andrew J. *The Development and Political Significance of The Rationalist (Usuli) and Tradionalist (Akhbari) Schools in Imami History From The Third/Ninth to The Tenth/Sixteenth Century A.D.* Los Angeles: University of California, Doktora Tezi, 1986.
- Ocak, Ahmet. *Nizâmiyye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Özdemir Özeykal, Merve. "Kur'ân'ın Umûm Bildiren İfadelerinin Haber-i Vâhidle Tahsîsi Konusundaki Usûlî Tartışmalar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 203-229.
- Rikâbî, Ârif b. Avd. *Neshu ve tahsîsu ve takyîdu's-sunneti'n-nebeviyyeti li'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1427.
- Semâhicî, Abdullah. "İmâmiyye Şiasî'nün İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar". çev. İbrahim Kutluay. Şırnak Üniversitesi İlahiyat *Fakültesi Dergisi* 4 / 7 (Haziran 2013), 137-153.
- Stewart, Devin. *Islamic Legal Orthodoxy*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1998.
- Subhânî, Ca'fer. *el-Vasît fi usûlî'l-fıkh*. Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sadık, 1388.
- Sübkî, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh M. el-Hulv - Mahmûd M. et-Tanâhî. Kahire: y.y., 1413.
- Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şîlik*. İstanbul: Ötüken, 2010.
- Şehîd-i Evvel, Ebû Abdullah. *Gâyetu'l-murad fi şerhi nuketi'l-İrşad*. Kum: Defteru Tebligati İslamî, 1414.
- Şehîd-i Sâni, Zeynuddin b. Ali. *Mesâliku'l-efham ila tenkihi'l-Şerâii'l-İslam*. Kum: el-Maarifu'l-İslami, 1416.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdu'l-fuhûl*. thk. Ebû Hafis Sami b. Arabi. Riyad: Dâru'l-Fadîle, 1421/2000.
- Şirazî, Muhammed Hüseyin. *el-Vusûl ila kifâyeti'l-usûl*. Kum: Daru'l-Hikme, 1426.
- Tabatabaî, Takî. *Arâuna fi usûlî'l-fıkh*. Kum: y.y., 1371.
- Tahrânî, Muhammed Cevad. *el-Mebâhisu'l-usûliyye*. Kum: y.y., 1371.

- Talas, M. Asad. *Nizâmiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*. çev. Sadık Cihan. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Tebriżî, Yusuf el-Medenî. *Dureru'l-fevâid fi şerhi'l-Ferâid*. Kum: Mektebetu Basirati, 1403.
- Tûsî, Ebû Ca'fer. *el-İstibsâr*. Necef: Matba'atu'n-Necef, 1375.
- Ünal, İsmail Hakkı. İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu. Ankara: DİB yayınları, 2012.
- Ünügür, Peyman. Şia'da Metin Tenkidi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Ünügür, Peyman. "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şia'sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 283-326.
- Ünügür Tekin, Peyman. "Hadiste Sünnî-Şiî Etkileşimi: Şehîd-i Sâni (ö. 965/1559)". *Osmanlı'da İlm-i Hadis*. ed. Zekeriya Güler vd. 687-709. İstanbul: İSAR Yayınları, 2020.
- Ünügür, Peyman. "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)". *Tarihte Müslümanlar*. ed. Mehmet Özdemir vd. 3, 174-176. Ankara: Otto, 2020.
- Yılmaz, Saim – Sazak, Ömer. "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334 / 892-945)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 285-313.
- Zuhayli, Vehbe. *Usûlu'l-fikhi'l-İslami*. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1986.